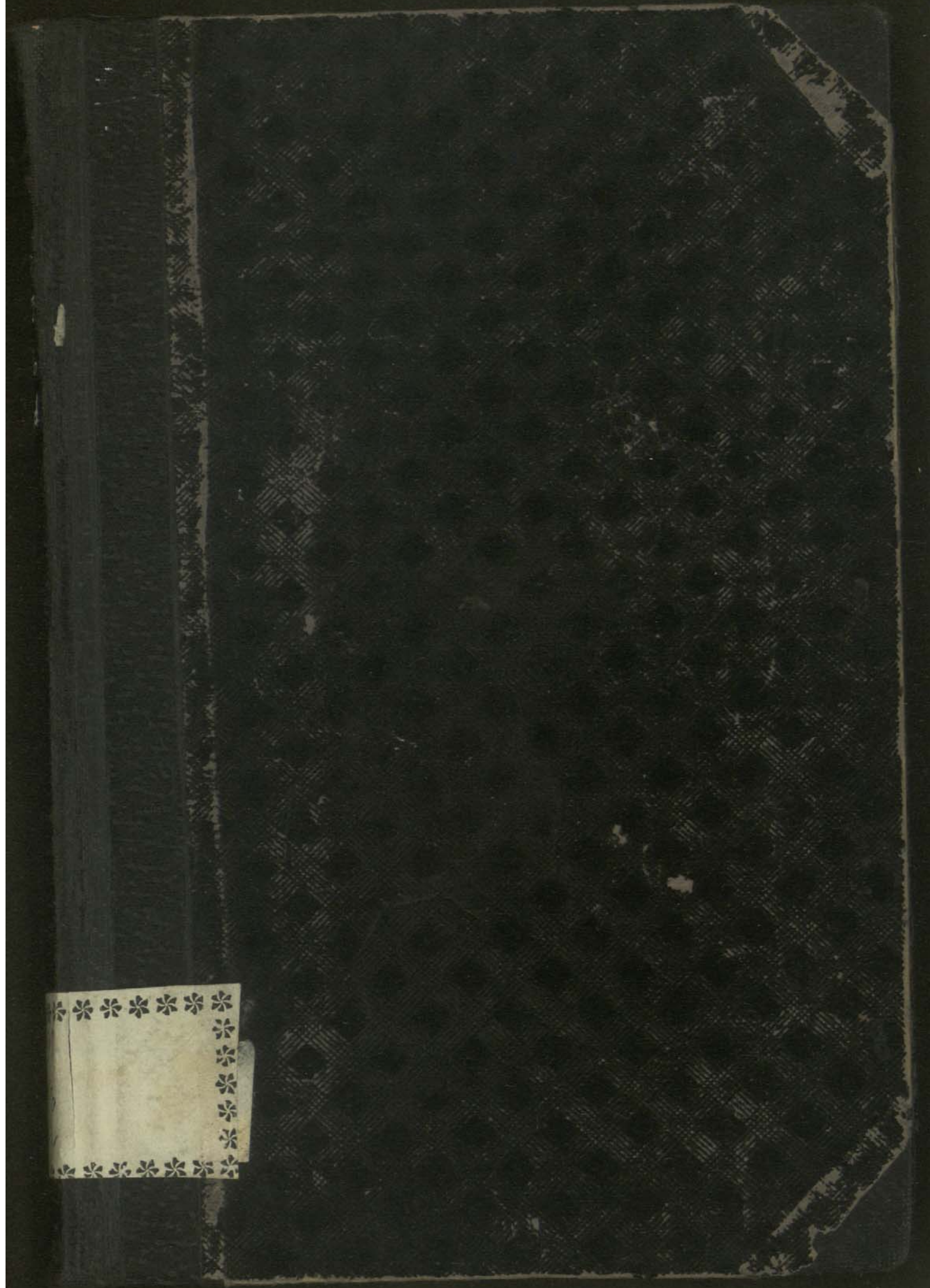

مثنوی

اسرار و رموز

یعنی

اسرارِ خودی و رموزِ بیخودی

(ہر دو یکجا)

اقبال

۴۸۹

مثنوی

اسرار و رموز

یعنی

اسرارِ خودی و رموزِ بیخودی

(ہر دو یکجا)

اقبال

اسرارِ خودی

دیباچہ

اس ایڈیشن میں ناظرین کی سہولت کے لئے دونوں مثنویاں یعنی اسرارِ خودی اور رموزِ بیخودی یکجا شائع کی جاتی ہیں معمولی لفظی ترمیم کے علاوہ مطالب کی مزید تشریح کے لئے بعض بعض جگہ اشعار کا بھی اضافہ ہے جن کی مجموعی تعداد سوسوا سو ہوگی۔ ایک دو جگہ نئے عنوان بھی قائم کئے گئے ہیں مگر کتاب کی ترتیب میں کوئی فرق نہیں۔

محمد اقبال

دی شیخ با چراغ ہمی گشت گردِ شہر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست
زین ہمرہانِ سست عناصر دلم گرفت
شیرِ خدا و رستمِ دستانم آرزوست

گفتم کہ یافت می نشود جُستہ ایم ما
گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست

(مولانا جلال الدین رومی رح)

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اسرارِ خودی

تمہید

نیست در خشک و ترِ بیشۂ من کوتاہی
چوبِ ہر نخل کہ منبر نشود دار کنم — نظیری نیشاپوری

راہِ شب چوں مہرِ عالمتاب زد — گریۂ من بر رخِ گل آب زد
اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شُست — سبزہ از ہنگامہ ام بیدار رُست

باغباں زورِ کلامم آزمود
مصرعے کارید و شمشیرے درود

در چمن جز دانۂ اشکم نکشت
تارِ افغانم بپودِ باغ رشت

ذرہ ام مہرِ منیر آنِ من است
صد سحر اندر گریبانِ من است

خاکِ من روشن تر از جامِ جم است
محرم از نازادہائے عالم است

فکرم آں آہو سرِ فتراک بست
کو ہنوز از نیستی بیروں نجست

سبزہ نارُوئیدہ زیبِ گلشنم
گل بشاخ اندر نہاں در دامنم

محفلِ رامش گری برہم زدم (۱)
زخمہ بر تارِ رگِ عالم زدم

بسکہ عودِ فطرتم نادر نواست
ہم نشیں از نغمہ ام ناآشناست

در جہاں خورشیدِ نوزائیدہ ام
رسم و آئینِ فلک نادیدہ ام

رم ندیدہ انجم از تابم ہنوز
ہست ناآشفتہ سیمابم ہنوز

بحر از رقصِ ضیایم بے نصیب
کوہ از رنگِ حنایم بے نصیب

خوگرِ من نیست چشمِ ہست و بود
لرزہ بر تن خیزم از بیمِ نمود

(۱) آتش گری - شعلہ وری

بامم از خاور رسید و شب شکست
شبنمِ نو بر گلِ عالم نشست

انتظارِ صبح خیزاں می کشم (۱)
اے خوشا زرتشتیانِ آتشم

نغمہ ام از زخمہ بے پرواستم
من نوائے شاعرِ فرداستم

عصرِ من دانندۂ اسرار نیست
یوسفِ من بہرِ ایں بازار نیست

ناامید استم ز یارانِ قدیم
طورِ من سوزد کہ مے آید کلیم

قلزمِ یاراں چو شبنم بے خروش
شبنمِ من مثلِ یم طوفاں بدوش

نغمۂ من از جہانِ دیگر است
ایں جرس را کاروانِ دیگر است

اے بسا شاعر کہ بعد از مرگ زاد (ق)
چشمِ خود بربست و چشمِ ما کشاد

رخت باز از نیستی بیروں کشید
چوں گل از خاکِ مزارِ خود دمید

کارواں ہا گرچہ زیں صحرا گذشت
مثلِ گامِ ناقہ کم غوغا گذشت

عاشقم فریاد ایمانِ من است
شورِ حشر از پیش خیزانِ من است

نغمہ ام ز اندازۂ تار است بیش
من نترسم از شکستِ عودِ خویش

(۱) سرمہ

قطرہ از سیلابِ من بیگانہ بہ　　قلزم از آشوبِ او دیوانہ بہ
در نمی گنجد بجو عمّانِ من　　بحرہا باید پئے طوفانِ من
غنچہ کز بالیدگی گلشن نشد　　در خورِ ابرِ بہارِ من نشد
برقہا خوابیدہ در جانِ من است　　کوہ و صحرا بابِ جولانِ من است
پنجہ کن با بحرم ار صحراستی　　برقِ من در گیر اگر سیناستی
چشمۂ حیواں براتم کردہ اند　　محرمِ رازِ حیاتم کردہ اند
ذرّہ از سوزِ نوایم زندہ گشت　　پر کشود و کرمکِ تابندہ گشت
ہیچکس رازے کہ من گویم نگفت　　ہمچو فکرِ من درِ معنی نہ سفت
سرِّ عیشِ جاوداں خواہی بیا　　ہم زمیں ہم آسماں خواہی بیا

پیرِ گردوں با من ایں اسرار گفت
از ندیماں رازہا نتواں نہفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن　　محو از دل کاوشِ ایام کن

شعلۂ آبے کہ اصلش زمزم است　　گر گدا باشد پرستارش جم است
می کند اندیشہ را ہشیار تر　　دیدۂ بیدار را بیدار تر
اعتبارِ کوہ بخشد کاہ را　　قوتِ شیراں دہد روباہ را
خاک را اوجِ ثریّا میدہد　　قطرہ را پہنائے دریا میدہد
خامشی را شورشِ محشر کند　　پائے کبک از خونِ باز احمر کند
خیز و در جامم شرابِ ناب ریز　　بر شبِ اندیشہ ام مہتاب ریز
تا سوئے منزل کشم آوارہ را　　ذوقِ بیتابی دہم نظّارہ را
گرم رو از جستجوئے نو شوم　　روشناسِ آرزوئے نو شوم
چشمِ اہلِ ذوق را مردُم شوم　　چوں صدا در گوشِ عالم گُم شوم
قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم　　آبِ چشمِ خویش در کالا کنم
باز بر خوانم ز فیضِ پیرِ روم　　دفترِ سربستہ اسرارِ علوم
جانِ او از شعلہ ہا سرمایہ دار　　من فروغِ یک نفس مثلِ شرار

شمعِ سوزاں تاخت بر پروانه ام | باده شبخوں ریخت بر پیمانه ام

پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد | از غبارم جلوه ها تعمیر کرد

ذره از خاکِ بیاباں رخت بست | تا شعاعِ آفتاب آرد بدست

موجم و در بحرِ او منزل کنم | تا درِ تابنده حاصل کنم

من که مستیها ز صهبایش کنم
زندگانی از نفسهایش کنم

شب دلِ من مائلِ فریاد بود | خامشی از یاربم آباد بود

شکوه آشوبِ غمِ دوراں بدم | از تهی پیمانگی نالاں بدم

ایں قدر نظّاره ام بیتاب شد | بال و پر بشکست و آخر خواب شد

روئے خود بنمود پیرِ حق سرشت | کو بحرفِ پهلوی قرآں نوشت

گفت اے دیوانهٔ اربابِ عشق | جرعهٔ گیر از شرابِ نابِ عشق

بر جگر هنگامهٔ محشر بزن | شیشه بر سر دیده بر نشتر بزن

خنده را سرمایهٔ صد ناله ساز | اشکِ خونیں را جگر پرکاله ساز

تا بکے چوں غنچه می باشی خموش | نکهتِ خود را چو گل ارزاں فروش

در گره هنگامه داری چوں سپند | محملِ خود بر سرِ آتش به بند

چوں جرس آخر ز هر جزوِ بدن | نالهٔ خاموش را بیروں فگن

آتش استی بزمِ عالم برفروز | دیگراں را هم ز سوزِ خود بسوز

فاش گو اسرارِ پیرِ مے فروش | موج می شو کسوتِ مینا بپوش

سنگ شو آئینهٔ اندیشه را | بر سرِ بازار بشکن شیشه را

از نیستاں همچو نے پیغام ده | قیس را از قومِ حے (۱) پیغام ده

ناله را اندازِ نو ایجاد کن | بزم را از هائے و هو آباد کن

خیز و جانِ نو بده هر زنده را | از قُمِ خود زنده تر کن زنده را

خیز و پا بر جادهٔ دیگر بنه | جوشِ سودائے کهن از سر بنه

آشنائے لذتِ گفتار شو | اے درائے کارواں بیدار شو

(۱) حے یعنی قبیلۂ لیلیٰ ۔

زین سخن آتش به پیراهن شدم   مثلِ نے هنگامه آبستن شدم

چون نوا از تارِ خود برخاستم   جنّتے از بهرِ گوش آراستم

برگرفتم پرده از رازِ خودی

وانمودم سرِّ اعجازِ خودی

بود نقشِ هستیم انگارهٔ (۱)   ناقبولے ناکسے ناکارهٔ

عشق سوهان زد مرا آدم شدم   عالمِ کیف و کمِ عالم شدم

حرکتِ اعصابِ گردون دیده‌ام   در رگِ مه گردشِ خون دیده‌ام

بهرِ انسان چشمِ من شبها گریست   تا دریدم پردهٔ اسرارِ زیست

از درونِ کارگاهِ ممکنات   برکشیدم سرِّ تقویمِ حیات

من که این شب را چو مه آراستم   گردِ پائے ملّتِ بیضا استم

ملّتے در باغ و راغ آوازه اش   آتشِ دلها سرودِ تازه اش

ذرّه کشت و آفتاب انبار کرد   خرمن از صد رومی و عطّار کرد

آهِ گرمم رخت بر گردون کشم   گرچه دودم از تبارِ آتشم

خامه ام از همّتِ فکرِ بلند   رازِ این نُه پرده در صحرا فگند

قطره تا همپایهٔ دریا شود

ذرّه از بالیدگی صحرا شود

شاعری زین مثنوی مقصود نیست   بُت پرستی بُتگری مقصود نیست

هندیم از پارسی بیگانه ام   ماهِ نو باشم تهی پیمانه ام

حُسنِ اندازِ بیان از من مجو (۱)   خوانسار و اصفهان از من مجو

گرچه هندی در عذوبت شکّر است (۲)   طرزِ گفتارِ دری شیرین‌تر است

فکرِ من از جلوه اش مسحور گشت   خامهٔ من شاخِ نخلِ طور گشت

پارسی از رفعتِ اندیشه ام   در خورد با فطرتِ اندیشه ام

خرده بر مینا مگیر اے هوشمند (۳)   دل بذوقِ خردهٔ مینا ببند

در بیانِ اینکہ[۱] اصلِ نظامِ عالم از خودی است و تسلسلِ حیاتِ تعیّناتِ وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد

پیکرِ ہستی ز آثارِ خودی است / ہر چہ می بینی ز اسرارِ خودی است
خویشتن را چوں خودی بیدار کرد / آشکارا عالمِ پندار کرد
صد جہاں پوشیدہ اندر ذاتِ او / غیرِ او پیدا است از اثباتِ او
در جہاں تخمِ خصومت کاشت است / خویشتن را غیرِ خود پنداشت است
سازد از خود پیکرِ اغیار را / تا فزاید لذّتِ پیکار را
میکشد از قوّتِ بازوے خویش / تا شود آگاہ از نیروے خویش
خود فریبی ہاے او عینِ حیات / ہمچو گل از خوں وضو عینِ حیات

۱- اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں اُن سے لفظ خودی کے معنی پر روشنی پڑے گی اس ضمن میں صفحہ نمبر ۲۸ کے اشعار بھی زیرِ نظر رکھیے۔

بہرِ یک گُل خونِ صد گلشن کند / از پے یک نغمہ صد شیون کند
یک فلک را صد ہلال آوردہ است / بہرِ حرفے صد مقال آوردہ است
عذرِ ایں اسراف و ایں سنگیں دلی / خلق و تکمیلِ جمالِ معنوی
حسنِ شیریں عذرِ دردِ کوہکن / نافۂ عذرِ صد آہوے ختن
سوزِ پیہم قسمتِ پروانہ ہا / شمع عذرِ محنتِ پروانہ ہا
خامۂ او نقشِ صد امروز بست / تا بیارد صبحِ فرداے بدست
شعلہ ہاے او صد ابراہیم سوخت / تا چراغِ یک محمدؐ بر فروخت
می شود از بہرِ اغراضِ عمل / عامل و معمول و اسباب و علل
خیزد انگیزد پرد تابد رمد / سوزد افروزد کُشد میرد دمد
وسعتِ ایّام جولانگاہِ او / آسماں موجے ز گردِ راہِ او
گل بجیبِ آفاق از گلکاریش / شب ز خوابش روز از بیداریش
شعلۂ خود در شرر تقسیم کرد / جز پرستی عقل را تعلیم کرد

خود شکن گردید و اجزا آفرید — اندکی آشفت و صحرا آفرید

باز از آشفتگی بیزار شد — وز بهم پیوستگی کهسار شد

وانمودن خویش را خوئے خودی است — خفته در هر ذرّه نیروئے خودی است

قوتِ خاموش و بیتابِ عمل

از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چوں حیاتِ عالم از زورِ خودی است — پس بقدرِ استواری زندگی است

قطره چوں حرفِ خودی از بر کند — هستیِ بے مایه را گوهر کند

باده از ضعفِ خودی بے پیکر است — پیکرش منّت پذیرِ ساغر است

گرچه پیکر می پذیرد جامِ مے — گردش از ما وام گیرد جامِ مے

کوه چوں از خود رود صحرا شود — شکوه سنجِ جوششِ دریا شود

موج تا موج است در آغوشِ بحر — می کند خود را سوارِ دوشِ بحر

حلقهٔ زد نور تا گردید چشم — از تلاشِ جلوه ها جنبید چشم

سبزه چوں تابِ دمید از خویش یافت — همّتِ او سینهٔ گلشن شگافت

شمع هم خود را بخود زنجیر کرد — خویش را از ذرّه ها تعمیر کرد

خود گدازی پیشه کرد از خود رمید — همچو اشک آخر ز چشمِ خود چکید

گر بفطرت پخته تر بودے نگیں — از جراحت ها بیاسودے نگیں

می شود سرمایه دارِ نامِ غیر — دوشِ او مجروحِ بارِ نامِ غیر

چوں زمیں بر هستیِ خود محکم است — ماه پابندِ طوافِ پیهم است

هستیِ مهر از زمیں محکم تر است — پس زمیں مسحورِ چشمِ خاور است

جنبش از مژگاں برد شانِ چنار — مایه دار از سطوتِ او کوهسار

تار و پودِ کسوتِ او آتش است — اصلِ او یک دانهٔ گردنکش است

چوں خودی آرد بهم نیروئے زیست — می گشاید قلزمے از جوئے زیست

در بیانِ اینکه حیاتِ خودی از تخلیق و تولیدِ مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعاست — کاروانش را درا از مدعاست
زندگی در جستجو پوشیده است — اصلِ او در آرزو پوشیده است
آرزو را در دلِ خود زنده دار — تا نگردد مشتِ خاکِ تو مزار
آرزو جانِ جهانِ رنگ و بوست — فطرتِ هر شے امینِ آرزوست
از تمنا رقصِ دل در سینه ها — سینه ها از تابِ او آئینه ها
طاقتِ پرواز بخشد خاک را — خضر باشد موسیِٔ ادراک را
دل ز سوزِ آرزو گیرد حیات — غیرِ حق میرد چو او گیرد حیات
چون ز تخلیقِ تمنا باز ماند — شهپرش بشکست و از پرواز ماند
آرزو هنگامه آرائے خودی — موجِ بیتابے ز دریائے خودی
آرزو صیدِ مقاصد را کمند — دفترِ افعال را شیرازه بند

زنده را نفیِ تمنا مرده کرد — شعله را نقصانِ سوز افسرده کرد
چیست اصلِ دیدهٔ بیدار ما — بست صورت لذتِ دیدارِ ما
کبک پا از شوخیِ رفتار یافت — بلبل از سعیِ نوا منقار یافت
نے برون از نیستان آباد شد — نغمه از زندانِ او آزاد شد
عقلِ ندرت کوش و گردون تاز چیست — هیچ میدانی که این اعجاز چیست
زندگی سرمایه دار از آرزوست — عقل از زائیدگانِ بطنِ اوست
چیست نظمِ قوم و آئین و رسوم — چیست رازِ تازگیهائے علوم
آرزوئے کو بزورِ خود شکست — سر ز دل بیرون زد و صورت به بست
دست و دندان و دماغ و چشم و گوش — فکر و تخییل و شعور و یاد و هوش
زندگی مرکب چو در جنگاه باخت — بهرِ حفظِ خویش این آلات ساخت
آگهی از علم و فن مقصود نیست — غنچه و گل از چمن مقصود نیست
علم از سامانِ حفظِ زندگی است — علم از اسبابِ تقویمِ خودی است

علم و فن از پیش خیزانِ حیات — علم و فن از خانہ زادانِ حیات
اے ز رازِ زندگی بیگانہ خیز — از شرابِ مقصدے مستانہ خیز
مقصدے مثلِ سحر تابندۂ — ماسوا را آتشِ سوزندۂ
مقصدے از آسماں بالاترے — دلربائے دلستانے دلبرے
باطلِ دیرینہ را غارتگرے — فتنہ در جیبے سراپا محشرے

ما ز تخلیقِ مقاصد زندہ ایم
از شعاعِ آرزو تابندہ ایم

دربیان اینکہ خودی از عشق و محبت استحکام می پذیرد

نقطۂ نورے کہ نامِ او خودی است — زیرِ خاکِ ما شرارِ زندگی است
از محبت می شود پایندہ تر — زندہ تر سوزندہ تر تابندہ تر

از محبت اشتعالِ جوہرش — ارتقائے ممکناتِ مضمرش (۱)
فطرتِ او آتش اندوزد ز عشق — عالم افروزی بیاموزد ز عشق
عشق را از تیغ و خنجر باک نیست — اصلِ عشق از آب و باد و خاک نیست
در جہاں ہم صلح و ہم پیکار عشق — آبِ حیواں تیغِ جوہردار عشق
از نگاہِ عشق خارا شق شود — عشقِ حق آخر سراپا حق شود
عاشقی آموز و محبوبے طلب — چشمِ نوحے قلبِ ایوبے طلب
کیمیا پیدا کن از مشتِ گلے — بوسہ زن بر آستانِ کاملے
شمعِ خود را ہمچو رومی بر فروز — روم را در آتشِ تبریز سوز
ہست معشوقے نہاں اندر دلت — چشم اگر داری بیا بنمائمت
عاشقانِ او ز خوباں خوب تر — خوشتر و زیباتر و محبوب تر
دل ز عشقِ او توانا می شود — خاک ہمدوشِ ثریا می شود
خاکِ نجد از فیضِ او چالاک شد — آمد اندر وجد و بر افلاک شد

(۱) ارتقا نشو و نما

در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است / آبروئے ما ز نامِ مصطفیٰ است
طور موجے از غبارِ خانہ اش / کعبہ را بیت الحرم کاشانہ اش
کمتر از آنے ز اوقاتش ابد / کاسبِ افزایش از ذاتش ابد
بوریا ممنونِ خوابِ راحتش / تاجِ کسریٰ زیرِ پائے امتش
در شبستانِ حرا خلوت گزید / قوم و آئین و حکومت آفرید
ماند شبہا چشمِ او محرومِ نوم / تا بہ تختِ خسروی خوابید قوم
وقتِ ہیجا تیغِ او آہن گداز / دیدۂ او اشکبار اندر نماز
در دعائے نصرت آمین تیغِ او / قاطعِ نسلِ سلاطین تیغِ او
در جہاں آئینِ نو آغاز کرد / مسندِ اقوامِ پیشیں در نورد
از کلیدِ دیں درِ دنیا کشاد / ہمچو او بطنِ امِ گیتی نزاد
در نگاہِ او یکے بالا و پست / با غلامِ خویش بر یک خواں نشست
در مصافے (۱) پیشِ آں گردوں سریر / دخترِ سردارِ طے (۲) آمد اسیر

(۱) مصاف۔ جنگ۔ (۲) سردارِ طے۔ عرب کے قبیلہ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کے لئے مشہور تھا۔

پائے در زنجیر و ہم بے پردہ بود / گردن از شرم و حیا خم کردہ بود
دخترک را چوں نبیؐ بے پردہ دید / چادرِ خود پیشِ روئے او کشید
ما ازاں خاتونِ طے عریاں تریم / پیشِ اقوامِ جہاں بے چادریم
روزِ محشر اعتبارِ ماست او / در جہاں ہم پردہ دارِ ماست او
لطف و قہرِ او سراپا رحمتے / آں بیاراں ایں باعدا رحمتے
آنکہ بر اعدا درِ رحمت کشاد (۱) / مکہ را پیغامِ لاتثریب داد
ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم / چوں نگہ نورِ دو چشمیم و یکیم
از حجاز و چین و ایرانیم ما / شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما
مستِ چشمِ ساقیِ بطحاستیم / در جہاں مثلِ مے و میناستیم
امتیازاتِ نسب را پاک سوخت / آتشِ او ایں خس و خاشاک سوخت

(۱) لاتثریب علیکم الخ (آج تمہارے لئے کوئی تعزیر نہیں)، اگرچہ کفارِ عرب نے نبی کریمؐ کو بہت ایذا دی تھی۔ مگر فتح مکہ کے بعد جب کہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی حضور علیہ السلام نے لاتثریب علیکم فرما کر سب کو معاف فرما دیا۔ شعر بالا میں اسی آیۂ شریفہ کی طرف تلمیح ہے۔

چوں گلِ صد برگ ما را بو یکیست ‏ اوست جانِ این نظام و او یکیست
سرّ مکنونِ دلِ او ما بدیم ‏ نعرہ بے باکانہ زد افشا شدیم
شورِ عشقش در نئے خاموشِ من ‏ می تپد صد نغمہ در آغوشِ من
من چہ گویم از تولّائش کہ چیست ‏ خشک چوبے در فراقِ او گریست
ہستیِ مسلم تجلّی گاہِ او ‏ طورہا بالد ز گردِ راہِ او
پیکرم را آفرید آئینہ اش ‏ صبحِ من از آفتابِ سینہ اش
در تپید دمبدم آرامِ من ‏ گرم تر از صبحِ محشر شامِ من
ابر آذار است و من بستانِ او (۱) ‏ تاکِ من نمناک از بارانِ او
چشم در کشتِ محبّت کاشتم ‏ از تماشا حاصلے برداشتم
خاکِ یثرب از دو عالم خوشتر است ‏ اے خنک شہرے کہ آنجا دلبر است
کشتۂ اندازِ مُلّا جامیم ‏ نظم و نثرِ او علاجِ خامیم
شعرِ لب ریزِ معانی گفتہ است ‏ در ثنائے خواجہ گوہر سفتہ است

(۱) ابرِ آذار: موسمِ بہار کا بادل

"نسخۂ کونین را دیباجہ اوست
جملہ عالم بندگان و خواجہ اوست"

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق ‏ ہست ہم تقلید از اسمائے عشق
کاملِ بسطام در تقلید فرد ‏ (۱) اجتناب از خوردنِ خربوزہ کرد
عاشقی محکم شو از تقلیدِ یار ‏ تا کمندِ تو شود یزداں شکار
اندکے اندر حرائے دل نشیں ‏ ترکِ خود کن سوئے حق ہجرت گزیں
محکم از حق شو سوئے خود گام زن ‏ لات و عزّائے ہوس را سر شکن!
لشکرے پیدا کن از سلطانِ عشق (۲) ‏ جلوہ گر شو بر سرِ فارانِ عشق
تا خدائے کعبہ بنوازد ترا
شرحِ انّی جاعلٌ (۳) سازد ترا

(۱) حضرت بایزید بسطامیؒ نے خربوزہ کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انہیں معلوم نہ تھا کہ نبی کریمؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے۔ اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔
(۲) سلطان۔ غلبہ۔ قوت۔ (۳) اِنّی جاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَۃ (آیہ شریفہ)

در بیانِ اینکہ خودی از سوال ضعیف میگردد

اے فراہم کردہ از شیراں خراج — گشتۂ روبہ مزاج از احتیاج

خستگیہائے تو از ناداری است — اصل دردِ تو ہمیں بیماری است

می رباید رفعت از فکرِ بلند — می کُشد شمعِ خیالِ ارجمند

از خُمِ ہستی مے گلفام گیر — نقدِ خود از کیسۂ ایام گیر

خود فرود آ از شتر مثلِ عمرؓ (۱) — اَلحذَر از منتِ غیر اَلحذَر

تا بکے دریوزۂ منصب کنی — صورتِ طفلاں زنے مرکب کنی

فطرتے کو بر فلک بندد نظر — پست می گردد ز احسانِ دگر

از سوال افلاس گردد خوار تر — از گدائی گدیہ گر نادار تر

از سوال آشفتہ اجزائے خودی — بے تجلی نخلِ سینائے خودی

(۱) جب بحالت سواری اشتر جناب فاروق رضہ کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا۔ تو اسے زمین پر سے اُٹھانے کیلئے آپ خود اونٹ سے اُترے اور اس معمولی کام کے لئے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعہ کی طرف اشارہ ہے ۔ ۱۲

مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش — مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش

گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت — در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت

رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو — موجِ آب از چشمۂ خاور مجو

تا نباشی پیشِ پیغمبرؐ خجل — روزِ فردائے کہ باشد جانگسل

ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر — داغ بر دل دارد از احسانِ مہر

ہمت از حق خواہ و با گردوں ستیز — آبروئے ملتِ بیضا مریز

آنکہ خاشاکِ بتاں از کعبہ رُفت — (۱) مردِ کاسب را حبیب اللہ گفت

وائے بر منت پذیرِ خوانِ غیر — گردنش خم گشتۂ احسانِ غیر

خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت — (۲) با پشیزے مایۂ غیرت فروخت

اے خنک آں تشنہ کاندر آفتاب — می نخواہد از خضر یک جامِ آب

تر جبیں از خجلتِ سائل نشد — شکلِ آدم ماند و مشتِ گل نشد

(۱) الکاسب حبیب اللہ (حدیث) ۱۲ - (۲) پشیز - کوڑی ۱۲

زیرِ گردوں آں جوانِ ارجمند — می رود مثلِ صنوبر سر بلند
در تہی دستی شود خود دار تر — بختِ او خوابیدہ و بیدار تر
قلزمِ زنبیلِ سیلِ آتش است — گر ز دستِ خود رسد شبنم خوش است

چوں حباب از غیرتِ مردانہ باش
ہم بہ بحر اندر نگوں پیمانہ باش

در بیان اینکہ چوں خودی از عشق و محبّت محکم میگردد قوائے ظاہرہ و مخفیۂ نظامِ عالم را مسخّر می سازد

از محبت چوں خودی محکم شود — قوتش فرمان دہِ عالم شود
پیرِ گردوں کز کواکب نقش بست — غنچہ ہا از شاخسارِ او شکست

پنجۂ او پنجۂ حق می شود (۱) — ماہ از انگشتِ او شق می شود
در خصوماتِ جہاں گردد حَکم (۲) — تابعِ فرمانِ او دارا و جم
با تو می گویم حدیثِ بو علیؒ — در سوادِ ہند نامِ او جلی
آں نوا پیرائے گلزارِ کہن (۳) — گفت با ما از گلِ رعنا سخن
خطّۂ ایں جنّتِ آتش نژاد — از ہوائے دامنش مینو سواد
کوچک ابدالش سوئے بازار رفت (۴) — از شرابِ بو علیؒ سرشار رفت
عاملِ آں شہر می آمد سوار (۵) — ہمرکابِ او غلام و چوبدار
پیشرو زد بانگ اے ناہوشمند — بر جلو دارانِ عامل رہ مبند
رفت آں درویشِ سر افگندہ پیش — غوطہ زن اندر یمِ افکارِ خویش
چوبدار از جامِ استکبار مست — بر سرِ درویش چوبِ خود شکست

(۱) تلمیح ہے معجزہ شق القمر کی طرف ۱۲ - (۲) حکم منصف ۱۲
(۳) تلمیح ہے حضرت بو علی قلندرؒ کے اس شعر کی طرف "مرحبا اے بلبلِ باغِ کہن - از گلِ رعنا بگو با ما سخن" ۱۲
(۴) کوچک ابدال اصطلاح فقرا میں مرید و پیش دست کو کہتے ہیں ۱۲ - (۵) عامل - گورنر - حاکم - ۱۲ -

از رہِ عامل فقیر آزردہ رفت　　دلگران و ناخوش و افسردہ رفت
در حضورِ بوعلیؒ فریاد کرد　　اشک از زندانِ چشم آزاد کرد
صورتِ برقے کہ بر کہسار ریخت　　شیخ سیلِ آتش از گفتار ریخت
از رگِ جاں آتشِ دیگر گشود　　با دبیرِ خویش ارشادے نمود
خامہ را برگیر و فرمانے نویس!　　از فقیرے سوئے سلطانے نویس!
بندہ ام را عاملت بر سر زدہ است　　بر متاعِ جانِ خود اخگر زدہ است
باز گیر ایں عاملِ بدگوہرے　　ورنہ بخشم ملکِ تو با دیگرے
نامۂ آں بندۂ حق دستگاہ　　لرزہ ہا انداخت در اندامِ شاہ
پیکرش سرمایۂ آلام گشت　　زرد مثلِ آفتابِ شام گشت
بہرِ عامل حلقۂ زنجیر جست　　از قلندر عفوِ ایں تقصیر جست
خسروِ شیریں زباں رنگیں بیاں　　نغمہ ہایش از ضمیرِ کن فکاں
فطرتش روشن مثالِ ماہتاب　　گشت از بہرِ سفارت انتخاب

چنگ را پیشِ قلندر چوں نواخت　　از نوائے شیشۂ جانش گداخت
شوکتے کو پختہ چوں کہسار بود　　قیمتِ یک نغمۂ گفتار بود
نیشتر بر قلبِ درویشاں مزن
خویش را در آتشِ سوزاں مزن

حکایت دریں معنی کہ مسئلۂ نفی خودی از مخترعاتِ اقوامِ مغلوبۂ بنی نوعِ انسان است کہ بایں طریق مخفی اخلاقِ اقوامِ غالبہ را ضعیف می سازند

آں شنیدستی کہ در عہدِ قدیم (۱)　　گوسفنداں در علف زارے مقیم

(۱) علف زار - چراگاہ ۱۲

از وفورِ کاہ نسل افزا بُدند / فارغ از اندیشۂ اعدا بُدند
آخر از ناسازیِ تقدیرِ میش / گشت از تیرِ بلائے سینہ ریش
شیرہا از بیشہ سر بیروں زدند / بر علف زارِ بُزاں شبخوں زدند
جذب و استیلا شعارِ قوت است / فتح رازِ آشکارِ قوت است
شیرِ نر کوسِ شہنشاہی نواخت / میش را از حُرّیت محروم ساخت
بسکہ از شیراں نیاید جز شکار / سرخ شد از خونِ میش آں مرغزار
گوسفندے زیرکے فہمیدۂ / کہنہ سالے گرگِ باراں دیدۂ
تنگدل از روزگارِ قومِ خویش / از ستمہائے ہزبراں سینہ ریش
شکوہ ہا از گردشِ تقدیر کرد / کارِ خود را محکم از تدبیر کرد
بہرِ حفظِ خویش مردِ ناتواں / حیلہ ہا جوید ز عقلِ کارداں
در غلامی از پئے دفعِ ضرر / قوتِ تدبیر گردد تیز تر
پختہ چوں گردد جنونِ انتقام / فتنہ اندیشی کند عقلِ غلام

گفت با خود عقدۂ ما مشکل است / قلزمِ غمہائے ما بے ساحل است
میش نتواند بزور از شیر رست / سیم ساعدِ ما و او پولاد دست
نیست ممکن کز کمالِ وعظ و پند / خوئے گرگی آفریند گوسفند
شیرِ نر را میش کردن ممکن است / غافلش از خویش کردن ممکن است
صاحبِ آوازۂ الہام گشت / واعظِ شیرانِ خوں آشام گشت
نعرہ زد اے قومِ کذّابٌ اشر (۱) / بے خبر از یومِ نحسٌ مستمر
مایہ دار از قوتِ روحانیم / بہرِ شیراں مُرسلِ یزدانیم
دیدۂ بے نور را نور آمدم (۲) / صاحبِ دستور و مامور آمدم
توبہ از اعمالِ نامحمود کن / اے زیاں اندیش فکرِ سود کن
ہر کہ باشد تند و زور آور شقی است / زندگی مستحکم از نفیِ خودی است
روحِ نیکاں از علف یابد غذا (۳) / تارک اللحم است مقبولِ خدا

(۱) کذّاب اشر۔ نحس مستمر۔ قرآنی الفاظ ہیں۔ ۱۲ (۲) دستور۔ شریعت۔ ۱۲ (۳) تارک اللحم۔ گوشت کا تارک ۱۲

تیزیِ دنداں ترا رسوا کند (۱) دیدۂ ادراک را اعمیٰ کند
جنت از بہرِ ضعیفان است و بس (۲) قوت از اسبابِ خسران است و بس
جستجوئے عظمت و سطوت شر است — تنگدستی از امارت خوشتر است
برقِ سوزاں در کمینِ دانہ نیست — دانہ گر خرمن شود فرزانہ نیست
ذرہ شو صحرا مشو گر عاقلی! — تا ز نورِ آفتاب بر خوری
اے کہ می نازی بذبحِ گوسفند — ذبح کن خود را کہ باشی ارجمند
زندگی را می کند ناپایدار — جبر و قہر و انتقام و اقتدار
سبزہ پامال است و روید بار بار — خوابِ مرگ از دیدہ شوید بار بار
غافل از خود شو اگر فرزانۂ — گر ز خود غافل نۂ دیوانۂ
چشم بند و گوش بند و لب ببند — تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند
ایں علف زارِ جہاں ہیچ است ہیچ — تو بریں موہوم اے ناداں مپیچ

(۱) اعمیٰ۔ اندھا۔ نابینا۔۱۲۔ (۲) خسران۔ گھاٹا۔ خسارہ ۱۲۔

خیلِ شیر از سخت کوشی خستہ بود — دل بذوقِ تن پرستی بستہ بود
آمدش ایں پندِ خواب آور پسند — خورد از خامی فسونِ گوسفند
آنکہ کردے گوسفنداں را شکار — کرد دینِ گوسفندی اختیار
با پلنگاں سازگار آمد علف — گشت آخر گوہرِ شیری خزف
از علف آں تیزیِ دنداں نماند — ہیبتِ چشمِ شرار افشاں نماند
دل بتدریج از میانِ سینہ رفت — جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت
آں جنونِ کوششِ کامل نماند — آں تقاضائے عمل در دل نماند
اقتدار و عزم و استقلال رفت — اعتبار و عزت و اقبال رفت
پنجہ ہائے آہنیں بے زور شد — مردہ شد دلہا و تنہا گور شد
زورِ تن کاہید و خوفِ جاں فزود — خوفِ جاں سرمایۂ ہمت ربود
صد مرض پیدا شد از بے ہمتی — کوتہ دستی بیدلی دوں فطرتی
شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت (۱) انحطاطِ خویش را تہذیب گفت

(۱) انحطاط۔ روحانی اور جسمانی تنزل۔

در معنیِ اینکه افلاطونِ یونانی که تصوف و ادبیاتِ اقوامِ اسلامیہ از افکارِ او اثرِ عظیم پذیرفته بر مسلکِ گوسفندی رفته است و از تخیلاتِ او احتراز واجب است

راہبِ دیرینه افلاطونِ حکیم / از گروہِ گوسفندانِ قدیم
(۱) رخشِ او در ظلمتِ معقول گم / در کہستانِ وجود افگنده سم
آنچناں افسونِ نامحسوس خورد / اعتبار از دست و چشم و گوش برد
گفت سرِ زندگی در مردن است / شمع را صد جلوه از افسردن است
بر تخیلہائے ما فرماں رواست / جامِ او خواب آور و گیتی رُباست

(۱) رخش۔ گھوڑا۔ ظلمت معقول۔ فلسفے کی تاریکی۔

گوسفندے در لباسِ آدم است / حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است
عقلِ خود را بر سرِ گردوں رساند / عالمِ اسباب را افسانه خواند
کارِ او تحلیلِ اجزائے حیات / قطعِ شاخِ سروِ رعنائے حیات
فکرِ افلاطوں زیاں را سود گفت / حکمتِ او بود را نابود گفت
فطرتش خوابید و خوابے آفرید / چشمِ ہوشِ او سرابے آفرید
بسکه از ذوقِ عمل محروم بود / جانِ او وارفتهٔ معدوم بود
منکرِ ہنگامهٔ موجود گشت / (۱) خالقِ اعیانِ نامشہود گشت
زنده جاں را عالمِ امکاں خوش است / مرده دل را عالمِ اعیاں خوش است
آہوش بے بہره از لطفِ خرام / لذتِ رفتار بر کبکش حرام

(۱) اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلہ اعیان کی طرف اشارہ ہے جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے افسوس ہے کہ اس مسئلہ کی توضیح اس جگہ ناممکن ہے فارابی نے الجمع بین الرائیین میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے جو میرے نزدیک ناکام رہی ہے۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکماء میں سے ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطون کا تتبع کیا ہے عربی اور فارسی جاننے والے ناظرین ان کتب کی طرف توجہ کریں انگریزی داں انکو فلسفہ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائے گی۔

شبنمش از طاقتِ رم بے نصیب — طائرش را سینہ از دم بے نصیب

ذوقِ روئیدن ندارد دانہ اش — از طپیدن بے خبر پروانہ اش

راہبِ ما چارہ غیر از رم نداشت — طاقتِ غوغائے ایں عالم نداشت

دل بسوزِ شعلۂ افسردہ بست — نقشِ آں دنیائے افیوں خوردہ بست

از نشیمن سوئے گردوں پر کشود — باز سوے آشیاں نامد فرود

در خُمِ گردوں خیالِ او گُم است — من ندانم دُرد یا خشتِ خُم است

قومہا از سُکرِ او مسموم گشت
خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

~~~~~~~~

در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیہ

گرم خوں انساں ز داغِ آرزو — آتش ایں خاک از چراغِ آرزو

از تمنا مے بجام آمد حیات — گرم خیز و تیز گام آمد حیات

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس — آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید افگن و دامِ آرزو — حسن را از عشق پیغامِ آرزو

از چہ رو خیزد تمنا دم بدم؟ — ایں نوائے زندگی را از یر و بم

ہر چہ باشد خوب و زیبا و جمیل — در بیابانِ طلب ما را دلیل

نقشِ او محکم نشیند در دلت — آرزوہا آفریند در دلت

حسن خلاقِ بہارِ آرزوست — جلوہ اش پروردگارِ آرزوست

سینۂ شاعر تجلی زارِ حسن — خیزد از سینائے او انوارِ حسن

از نگاہش خوب گردد خوب تر — فطرت از افسونِ او محبوب تر
~~~~~~~~

از دمش بلبل نوا آموخت است　　غازہ اش رخسارِ گل افروخت است
سوزِ او اندر دلِ پروانہ ہا　　عشق را رنگیں از و افسانہ ہا
بحر و بر پوشیدہ در آب و گلش　　صد جہانِ تازہ مضمر در دلش
در دماغش نادمیدہ لالہ ہا　　ناشنیدہ نغمہ ہا ہم نالہ ہا
فکرِ او با ماہ و انجم ہم نشیں　　زشت را نا آشنا خوب آفریں
خضر و در ظلماتِ او آبِ حیات　　زندہ تر از آبِ چشمش کائنات
ما گراں سیریم و خام و سادہ ایم　　در رہِ منزل ز پا افتادہ ایم
عندلیبِ او نوا پرداخت است　　حیلۂ از بہرِ ما انداخت است
تا کشد ما را بفردوسِ حیات　　حلقۂ کامل شود قوسِ حیات
کاروانہا از درایش گام زن　　در پئے آوازِ نایش گام زن
چوں نسیمش در ریاضِ ما وزد　　نرمک اندر لالہ و گل می خزد
از فریبِ او خود افزا زندگی　　(۱) خود حساب و ناشکیبا زندگی

(۱) خود حساب - محاسبۂ نفس کرنے والا ۱۲-

اہلِ عالم را صلا بر خواں کند
آتشِ خود را چو باد ارزاں کند

وائے قومے کز اجل گیرد برات　　(۱) شاعرش وا بوسد از ذوقِ حیات
خوش نماید زشت را آئینہ اش　　در جگر صد نشتر از نوشینہ اش
بوسۂ او تازگی از گل برد　　ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد
سست اعصابِ تو از افیونِ او　　زندگانی قیمتِ مضمونِ او
می رباید ذوقِ رعنائی ز سرو　　جرّہ شاہیں از دمِ سردش تذرو
ماہی و از سینہ تا سر آدم است　　(۲) چوں بناتِ آشیاں اندر یم است
از نوا بر ناخدا افسوں زند　　کشتیش در قعرِ دریا افگند
نغمہ ہایش از دلت دزدد ثبات　　مرگ را از سحرِ او دانی حیات

(۱) وا بوسیدن رد گردانی کرنا ۱۲- (۲) بناتِ آشیاں در یم - سمندر کی تین پریاں جن کو عربی میں بنات البحر اور انگریزی میں سائرنز کہتے ہیں ملاحوں کے توہمات کے رو سے اُن کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا - اور جہاز ران اُنکی خوش آوازی سے بے راہ ہوکر غرق ہوتے ہیں -

دایۂ ہستی ز جانِ تو برد (۱) / لعلِ عنابی ز کانِ تو برد
چوں زیاں پیرایہ بندد سود را / می کند مذموم ہر محمود را
در یمِ اندیشہ اندازد ترا / از عمل بیگانہ می سازد ترا
خستہ و ما از کلامش خستہ تر / انجمن از دورِ جامش خستہ تر
جوئے برقے نیست در نیسانِ او / یک سرابِ رنگ و بو بستانِ او
حُسنِ او را با صداقت کار نیست (۲) / در یمش جز گوہرِ تف دار نیست
خواب را خوشتر ز بیداری شمرد / آتشِ ما از نفسہایش فسرد
قلب مسموم از سرودِ بُلبُلش / خفتہ مارے زیر انبارِ گُلش

از خم و مینا و جامش الحذر
از مئے آئینہ فامش الحذر

اے ز پا افتادۂ صہبائے او / صبحِ تو از مشرقِ مینائے او

(۱) دایہ - خواہش آرزو ۱۲ - (۲) تف دار - عیب دار ۱۲

اے دلت از نغمہ ہایش سرد جوش / زہرِ قاتل خوردۂ از راہِ گوش
اے دلیلِ انحطاطِ اندازِ تو / از نوا افتادہ تارِ سازِ تو
آں چناں زار از تن آسانی شدی / در جہاں ننگِ مسلمانی شدی
از رگِ گل می تواں بستن ترا / از نسیمے می تواں خستن ترا
عشق رسوا گشتہ از فریادِ تو / زشت رو تمثالش از بہزادِ تو
زرد از آزارِ تو رخسارِ او / سردیِٔ تو بردہ سوز از نارِ او
خستہ جاں از خستہ جانیہائے تو / ناتواں از ناتوانیہائے تو
گریۂ طفلانہ در پیمانہ اش / کلفتِ آہے متاعِ خانہ اش
سرخوش از دریوزۂ میخانہ ہا / جلوہ دزدِ روزنِ کاشانہ ہا
ناخوشے افسردۂ آزردۂ / از لگدکوبِ نگہباں مُردۂ
از غماں مانندِ نے کاہیدۂ / وز فلک صد شکوہ بر لب چیدۂ
لابہ و کیں جوہرِ آئینہ اش / ناتوانی ہمدمِ دیرینہ اش

پست بخت و زیردست و دون نهاد | ناسزا و ناامید و نامراد
شیونش از جانِ تو سرمایه برد | لطفِ خواب از دیدهٔ همسایه برد

وائے بر عشقے کہ نارِ او فسرد
در حرم زائید و در بتخانہ مرد

اے میانِ کیسہ‌ات نقدِ سخن | بر عیارِ زندگی او را بزن
فکرِ روشن بیں عمل را رہبر است | چوں درخشِ برق پیش از تندر است
فکرِ صالح در ادب می بایدت | رجعتے سوئے عرب می بایدت
دل بہ سلمائے عرب باید سپرد (۱) | تا دمد صبحِ حجاز از شامِ کرد
از چمن زارِ عجم گل چیدهٔ | نوبہارِ ہند و ایراں دیدهٔ
اندکے از گرمیِ صحرا بخور | بادهٔ دیرینہ از خرما بخور
سر یکے اندر برِ گرمش بدہ | تن دمے با صرصرِ گرمش بدہ

(۱) سلمٰی ادبیاتِ عرب میں معشوقہ کا نام ہے۔ دوسرے مصرع میں شیخ حسام الحق ضیاء الدین رحمہ کے مقولہ "امشب شب کرد با صحبت عربیا" کی طرف اشارہ ہے +

مدتے غلطیدهٔ اندر حریر (۱) | خو بکرپاسِ درشتے ہم بگیر
قرنہا بر لالہ پا کوبیدهٔ | عارض از شبنم چو گل شوئیدهٔ
خویش را بر ریگِ سوزاں ہم بزن | غوطہ اندر چشمۂ زمزم بزن
مثلِ بلبل ذوقِ شیون تا کجا | در چمن زاراں نشیمن تا کجا
اے ہما از یمنِ دامت ارجمند | آشیانے ساز بر کوہِ بلند
آشیانے برق و تندر در برے (۲) | از کنامِ جرّه بازاں برترے

تا شوی در خوردِ پیکارِ حیات
جسم و جانت سوزد از نارِ حیات

---

(۱) ایک قسم کا سخت کپڑا۔۱۲۔ (۲) کنام باز کے رہنے کی جگہ۔

در بیان این که تربیتِ خودی را سه مراحل است
مرحلهٔ اول را اطاعت و مرحلهٔ دوم را ضبطِ نفس
و مرحلهٔ سوم را نیابتِ الٰهی نامیده اند

مرحلهٔ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است — صبر و استقلال کارِ اشتر است
گامِ او در راه کم غوغاستے — (۱) کارواں را زورقِ صحراستے

(۱) زورق ـ کشتی ـ

نقشِ پایش قسمتِ هر بیشهٔ — کم خور و کم خواب و محنت پیشهٔ
مست زیرِ بارِ محمل می رود — پائے کوباں سوئے منزل می رود
سرخوش از کیفیتِ رفتارِ خویش — در سفر صابر تر از اسوارِ خویش
تو هم از بارِ فرائض سر متاب — (۱) برخوری از عنده حسن المآب
در اطاعت کوش اے غفلت شعار — (۲) می شود از جبر پیدا اختیار
ناکس از فرماں پذیری کس شود — (۳) آتش ار باشد ز طغیاں خس شود
هر که تسخیرِ مه و پرویں کند — خویش را زنجیریِ آئیں کند
باد را زندانِ گل خوشبو کند — قید بو را نافهٔ آهو کند
می زند اختر سوئے منزل قدم — پیشِ آئینے سرِ تسلیم خم
سبزه بر دینِ نمو روئیده است — پائمال از ترکِ آں گردیده است

(۱) تلمیح ہے آیہ قرآنی کی طرف ۱۲ـ (۲) اس شعر میں الٰہیات اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے مقصود یہ ہے ـ کہ اعلیٰ اور سچی حریت اطاعت یعنے پابندیٔ فرائض سے پیدا ہوتی ہے ۱۲ـ (۳) طغیاں سرکشی ـ حد سے گذر جانا ۱۲ـ

لالہ پیہم سوختن قانونِ او ۔۔۔ بر جہد اندر رگِ او خونِ او
قطرہ ہا دریاست از آئینِ وصل ۔۔۔ ذرہ ہا صحراست از آئینِ وصل
باطنِ ہر شے ز آئینے قوی ۔۔۔ تو چرا غافل ازیں ساماں روی
باز اے آزاد دستورِ قدیم ۔۔۔ زینتِ پا کن ہماں زنجیرِ سیم

شکوہ سنجِ سختیِ آئیں مشو
از حدودِ مصطفےٰ بیروں مرو

مرحلۂ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شتر خود پرور است ۔۔۔ خود پرست و خود سوار و خود سر است
مرد شو آور زمامِ او بکف ۔۔۔ تا شوی گوہر اگر باشی خزف
ہر کہ بر خود نیست فرمانش رواں ۔۔۔ می شود فرماں پذیر از دیگراں
طرحِ تعمیرِ تو از گل ریختند ۔۔۔ با محبت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جاں ۔۔۔ خوفِ آلامِ زمین و آسماں
حبِ مال و دولت و حبِ وطن ۔۔۔ حبِ خویش و اقربا و حبِ زن
امتزاجِ ما و طیں تن پرور است ۔۔۔ کشتۂ فحشا ہلاکِ منکر است
تا عصائے لا الٰہ داری بدست ۔۔۔ ہر طلسمِ خوف را خواہی شکست
ہر کہ حق باشد چو جاں اندر تنش ۔۔۔ خم نگردد پیشِ باطل گردنش
خوف را در سینۂ او راہ نیست ۔۔۔ خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست
ہر کہ در اقلیمِ لا آباد شد ۔۔۔ فارغ از بندِ زن و اولاد شد
می کند از ما سوا قطعِ نظر ۔۔۔ (۱) می نہد ساطور بر حلقِ پسر
با یکی مثلِ ہجومِ لشکر است ۔۔۔ جاں بچشمِ او ز باد ارزاں تر است
لا الٰہ باشد صدف گوہر نماز ۔۔۔ قلبِ مسلم را حجِ اصغر نماز
در کفِ مسلم مثالِ خنجر است ۔۔۔ (۲) قاتلِ فحشا و بغی و منکر است

(۱) ساطور - چھری حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کی طرف اشارہ ہے۔ ۱۲
(۲) اِنَّ الصلوٰۃ تنہیٰ عن الفحشاء الخ (آیہ شریفہ)۔

روزه بر جوع و عطش شبخوں زند (۱) خیبرِ تن پروری را بشکند
مومناں را فطرت افروز است حج / هجرت آموز و وطن سوز است حج
طاعتے سرمایهٔ جمعیتے / ربطِ اوراقِ کتابِ ملتے
حُبِ دولت را فنا سازد زکوٰة / هم مساوات آشنا سازد زکوٰة
دل ز حتّیٰ تنفقوا محکم کند (۲) زر فزاید الفتِ زر کم کند
ایں همه اسبابِ استحکامِ تست / پخته محکم اگر اسلامِ تست

اهلِ قوت شو ز وردِ یا قوی
تا سوارِ اشترِ خاکی شوی

مرحلهٔ سوم نیابتِ الٰهی

گر شتربانی جهانبانی کنی / زیبِ سر تاجِ سلیمانی کنی

(۱) جوع و عطش بهوک ـ پیاس ـ ۱۲ ـ (۲) لن تنالوا البر حتّیٰ تنفقوا (آیهٔ شریفه)

تا جهاں باشد جهاں آرا شوی (۱) تاجدارِ ملکِ لایبلیٰ شوی
نائبِ حق در جهاں بودن خوش است / بر عناصر حکمراں بودن خوش است
نائبِ حق همچو جانِ عالم است / هستیِ او ظلِّ اسمِ اعظم است
از رموزِ جزو و کل آگه بود / در جهاں قائم بامر الله بود
خیمه چوں در وسعتِ عالم زند / ایں بساطِ کهنه را برهم زند
فطرتش معمور و می خواهد نمود / عالمے دیگر بیارد در وجود
صد جهاں مثلِ جهانِ جزو و کل / روید از کشتِ خیالِ او چو گل
پخته سازد فطرتِ هر خام را / از حرم بیروں کند اصنام را
نغمه زا تارِ دل از مضرابِ او / بهرِ حق بیداریِ او خوابِ او
شیب را آموزد آهنگِ شباب (۲) می دهد هر چیز را رنگِ شباب
نوعِ انساں را بشیر و هم نذیر / هم سپاهی هم سپهگر هم امیر

(۱) ملکِ لایبلیٰ ـ یعنی وه ملک جو زمانے کے دست برد سے همیشه محفوظ رهے ۱۲ ـ (۲) شیب ـ بڑهاپا ۱۲

مُدعائے عَلّم الاسماستے (۱) سِرِّ سبحان الّذی اسراستے
از عصا دستِ سفیدش محکم است (۲) قدرتِ کامل بعلمش توام است
چوں عناں گیرد بدست آں شہسوار تیز تر گردد سمندِ روزگار
خشک سازد ہیبتِ او نیل را (۳) می برد از مصر اسرائیل را
از قمِ او خیزد اندر گورِ تن مردہ جانہا چوں صنوبر در چمن
ذاتِ او توجیہ ذاتِ عالم است از جلالِ او نجاتِ عالم است
ذرّہ خورشید آشنا از سایہ اش قیمتِ ہستی گراں از مایہ اش
زندگی بخشد ز اعجازِ عمل می کند تجدیدِ اندازِ عمل
جلوہ ہا خیزد ز نقشِ پائے او صد کلیم آوارۂ سینائے او
زندگی را می کند تفسیرِ نَو می دہد ایں خواب را تعبیرِ نَو
ہستیِ مکنونِ او رازِ حیات نغمۂ نشنیدۂ سازِ حیات

(۱) تلمیح ہے آیاتِ قرآنی کی طرف ۱۲ - (۲) دستِ سفید - حضرت موسیٰؑ کا روشن ہاتھ ۱۲-
(۳) اس شعر میں حضرت موسیٰؑ کے قصّے کی طرف تلمیح ہے - ۱۲

طبعِ مضموں بندِ فطرت خوں شود تا دو بیتِ ذاتِ او موزوں شود
مشتِ خاکِ ما سرِ گردوں رسید زیں غبار آں شہسوار آید پدید
خفتہ در خاکسترِ امروزِ ما شعلۂ فردائے عالم سوزِ ما
غنچۂ ما گلستاں در دامن است چشمِ ما از صبحِ فردا روشن است
اے سوارِ اشہبِ دوراں بیا (۱) اے فروغِ دیدۂ امکاں بیا
رونقِ ہنگامۂ ایجاد شو در سوادِ دیدہ ہا آباد شو
شورشِ اقوام را خاموش کن نغمۂ خود را بہشتِ گوش کن
خیز و قانونِ اخوّت ساز دِہ جامِ صہبائے محبت باز دِہ
باز در عالم بیار ایامِ صلح جنگجویاں را بدہ پیغامِ صلح
نوعِ انساں مزرع و تو حاصلی کاروانِ زندگی را منزلی
ریخت از جورِ خزاں برگِ شجر چوں بہاراں بر ریاضِ ما گذر
سجدہ ہائے طفلک و برنا و پیر از جبینِ شرمسارِ ما بگیر

(۱) اشہب - گھوڑا ۱۲

از وجودِ تو سر افرازیم ما
پس به سوزِ ایں جہاں سازیم ما

در شرحِ اسرارِ اسمائے علی مُرتضیٰ رض

مسلمِ اوّل شہِ مرداں علی رض — عشق را سرمایۂ ایماں علی رض
از ولائے دودمانش زنده ام — در جہاں مثلِ گہر تابنده ام
نرگسم وارفتۂ نظّاره ام — در خیابانش چو بو آواره ام
زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست — مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست
خاکم و از مہرِ او آئینه ام — می تواں دیدن نوا در سینه ام
از رخِ او فال پیغمبر گرفت — ملّتِ حق از شکوہش فر گرفت
قوّتِ دینِ مبیں فرموده اش — کائنات آئیں پذیر از دوده اش

مُرسلِ حق کرد نامش بوتراب — حق یداللہ خواند در اُمّ الکتاب
ہر که دانائے رموزِ زندگیست — سرِّ اسمائے علی رض داند که چیست
خاکِ تاریکے که نامِ او تن است — عقل از بیدادِ او در شیون است
فکرِ گردوں رس زمیں پیما ازو — چشم کور و گوش ناشنوا ازو
از ہوس تیغِ دو رو دارد بدست — رہرواں را دل بریں رہزن شکست
شیرِ حق ایں خاک را تسخیر کرد — ایں گِلِ تاریک را اکسیر کرد
مُرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است — بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است
مردِ کشور گیر از کرّاری است — گوہرش را آبرو خودداری است
ہر که در آفاق گردد بوتراب — باز گرداند ز مغرب آفتاب (1)
ہر که زیں بر مرکبِ تن تنگ بست — چوں نگیں بر خاتمِ دولت نشست
زیرِ پاش اینجا شکوہِ خیبر است — دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است
از خود آگاہی یداللّٰہی کند — از یداللّٰہی شہنشاہی کند

(1) معجزۂ رجعتِ خورشید ۱۲

ذاتِ او دروازۂ شہرِ علوم — زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم
حکمراں باید شدن بر خاکِ خویش — تا مئے روشن خوری از تاکِ خویش
خاک گشتن مذہبِ پروانگی است — خاک را اب شو کہ ایں مردانگی است (۱)
سنگ شو اے ہمچو گل نازک بدن — تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن
از گلِ خود آدمے تعمیر کن — آدمے را عالمے تعمیر کن
گر بنا سازی نہ دیوار و درے — خشت از خاکِ تو بندد دیگرے
اے ز جورِ چرخِ ناہنجار تنگ — جامِ تو فریادیِ بیدادِ سنگ
نالہ و فریاد و ماتم تا کجا — سینہ کوبیہائے پیہم تا کجا
در عمل پوشیدہ مضمونِ حیات — لذّتِ تخلیق قانونِ حیات
خیز و خلّاقِ جہانِ تازہ شو — شعلہ در بر کن خلیلؑ آوازہ شو
با جہانِ نامساعد ساختن — ہست در میداں سپر انداختن

(۱) حضرت علی مرتضیٰؓ کی کنیت (ابوتراب یعنے مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے۔ ۱۲

مردِ خودداری کہ باشد پختہ کار — با مزاجِ او بسازد روزگار
گر نہ سازد با مزاجِ او جہاں — می شود جنگ آزما با آسماں
بر کَنَد بنیادِ موجودات را — می دہد ترکیبِ نو ذرّات را
گردشِ ایّام را برہم زند — چرخِ نیلی فام را برہم زند
می کند از قوّتِ خود آشکار — روزگارِ نو کہ باشد سازگار
در جہاں نتواں اگر مردانہ زیست — ہمچو مرداں جاں سپردن زندگیست
آزماید صاحبِ قلبِ سلیم — زورِ خود را از مہمّاتِ عظیم
عشق با دشوار ورزیدن خوش است — چوں خلیلؑ از شعلہ گل چیدن خوش است
ممکناتِ قوّتِ مردانِ کار — گردد از مشکل پسندی آشکار
حربۂ دوں ہمتاں کین است و بس — زندگی را ایں یک آئین است و بس
زندگانی قوّتِ پیدا استے — ق — اصلِ او از ذوقِ استیلا استے
عفو بیجا سردیِ خونِ حیات — سکتۂ در بیتِ موزونِ حیات

ہر کہ در قعرِ مذلت ماندہ است — ناتوانی را قناعت خواندہ است
ناتوانی زندگی را رہزن است — بطنش از خوف و دروغ آبستن است
از مکارم اندرونِ او تہی است — شیرش از بہرِ ذمائم فربہی است
ہوشیار اے صاحبِ عقلِ سلیم — در کمینہا می نشیند این غنیم
گر خردمندی فریبِ او مخور — مثلِ حربا (۱) ہر زماں رنگش دگر
شکلِ او اہلِ نظر نشناختند — پردہ ہا بر روئے او انداختند
گاہ او را رحم و نرمی پردہ دار — گاہ می پوشد ردائے انکسار
گاہ او مستور در مجبوری است — گاہ پنہاں در تہِ معذوری است
چہرہ در شکلِ تن آسانی نمود — دل ز دستِ صاحبِ قوت ربود
با توانائی صداقت توام است — گر خود آگاہی ہمیں جامِ جم است
زندگی کشت است و حاصل قوت است — شرحِ رمزِ حق و باطل قوت است

(۱) حربا۔ ایک قسم کا جانور جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا رہتا ہے ۱۲۔

مدعی گر مایہ دار از قوت است — دعوئ او بے نیاز از حجت است
باطل از قوت پذیرد شانِ حق — خویش را حق داند از بطلانِ حق
از کنِ او زہر کوثر می شود — خیر را گوید شری شر می شود
اے ز آدابِ امانت بے خبر — از دو عالم خویش را بہتر شمر
از رموزِ زندگی آگاہ شو — ظالم و جاہل ز غیر اللہ شو
چشم و گوش و لب کشا اے ہوشمند — گر نہ بینی راہِ حق بر من بخند

حکایتِ نوجوانے از مرو کہ پیشِ حضرت سید مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمدہ از ستمِ اعدا فریاد کرد

سیدِ ہجویر مخدومِ امم — مرقدِ او پیرِ سنجر (۱) را حرم

(۱) پیر سنجر۔ خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویری کے مزار پر تشریف لائے تھے ۱۲۔

بندہائے کوہسار آساں گسیخت — در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

عہدِ فاروقؓ از جمالش تازہ شد — حق ز حرفِ او بلند آوازہ شد

پاسبانِ عزتِ اُمُّ الکتاب — از نگاہش خانۂ باطل خراب

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت — صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

عاشق و ہم قاصدِ طیارِ عشق — از جبینش آشکار اسرارِ عشق

داستانے از کمالش سر کنم — گلشنے در غنچۂ مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرو — واردِ لاہور شد از شہرِ مرو

رفت پیشِ سیّدِ والا جناب — تا رباید ظلمتش را آفتاب

گفت محصورِ صفِ اعدا استم — در میانِ سنگہا مینا استم

با من آموز اے شہِ گردوں مکاں — زندگی کردن میانِ دشمناں

پیرِ دانائے کہ در ذاتش جمال — بستہ پیمانِ محبت با جلال

گفت اے نامحرم از رازِ حیات — غافل از انجام و آغازِ حیات

فارغ از اندیشۂ اغیار شو — قوّتِ خوابیدۂ بیدار شو

سنگ چوں بر خود گمانِ شیشہ کرد — شیشہ گردید و شکستن پیشہ کرد

ناتواں خود را اگر رہرو شمرد — نقدِ جانِ خویش با رہزن سپرد

تا کجا خود را شماری ما و طیں (۱) — از گلِ خود شعلۂ طور آفریں

با عزیزاں سرگراں بودن چرا — شکوہ سنجِ دشمناں بودن چرا

راست میگویم عدو ہم یارِ تست — ہستیِ او رونقِ بازارِ تست

ہر کہ دانائے مقاماتِ خودی است — فضلِ حق داند اگر دشمن قوی است

کشتِ انساں را عدو باشد سحاب — ممکناتش را برانگیزد ز خواب

سنگِ رہ آب است اگر ہمت قوی است — سیل را پست و بلندِ جادہ چیست

سنگِ رہ گردد فسانِ تیغِ عزم — قطعِ منزل امتحانِ تیغِ عزم

مثلِ حیواں خوردن آسودن چہ سود — گر بخود محکم نۂ بودن چہ سود

خویش را چوں از خودی محکم کنی — تو اگر خواہی جہاں برہم کنی

(۱) ما و طیں - پانی اور مٹی ۱۲

گر فنا خواهی ز خود آزاد شو — گر بقا خواهی بخود آباد شو

چیست مُردن از خودی غافل شدن — تو چه پنداری فراقِ جان و تن؟

در خودی کن صورتِ یوسف مقام — از اسیری تا شهنشاهی خرام

از خودی اندیش و مردِ کار شو — مردِ حق شو حاملِ اسرار شو

شرحِ راز از داستانها می کنم — غنچه از زورِ نفس وا می کنم

"خوشتر آں باشد که سرِّ دلبراں

گفته آید در حدیثِ دیگراں"

حکایت طائرے که از تشنگی بیتاب بود

طائرے از تشنگی بیتاب بود — در تنِ او دم مثالِ موجِ دود

ریزۂ الماس در گلزار دید — تشنگی نظارۂ آب آفرید

از فریبِ ریزۂ خورشید تاب — مرغِ ناداں سنگ را پنداشت آب

مایه اندوزِ نم از گوهر نشد — زد برو منقار و کامش تر نشد

گفت الماس اے گرفتارِ هوس! — تیز بر من کرده منقارِ هوس

قطرۂ آبے نیم ساقی نیم — من برائے دیگراں باقی نیم

قصدِ آزارم کنی دیوانۂ — از حیاتِ خودنما بیگانۂ

آبِ من منقارِ مرغاں بشکند — آدمی را گوهرِ جاں بشکند

طائر از الماس کامِ دل نیافت — روئے خویش از ریزۂ تابنده تافت

حسرت اندر سینه اش آباد گشت — در گلوئے او نوا فریاد گشت

قطرۂ شبنم سرِ شاخِ گلے — تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلے

تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب — لرزه بر تن از هراسِ آفتاب

کوکبِ رم خوئے گردوں زادۂ — یکدم از ذوقِ نمود استادۂ

صد فریب از غنچه و گل خوردۂ — بهرۂ از زندگی نابردۂ

مثلِ اشکِ عاشقِ دلدادهٔ / زیبِ مژگانے چکید آمادهٔ

مرغِ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید / در دہانش قطرهٔ شبنم چکید

ایکه می خواہی ز دشمن جاں بری / از تو پرسم قطرهٔ یا گوہری؟

چوں ز سوزِ تشنگی طائر گداخت / از حیاتِ دیگرے سرمایه ساخت

قطره سخت اندام و گوہر خو نبود / ریزهٔ الماس بود و او نبود

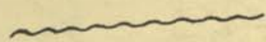
غافل از حفظِ خودی یکدم مشو / ریزهٔ الماس شو شبنم مشو

پخته فطرت صورتِ کہسار باش / حاملِ صد ابرِ دریا بار باش

خویش را دریاب از ایجابِ خویش / سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش

نغمهٔ پیدا کن از تارِ خودی

آشکارا ساز اسرارِ خودی

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بکشایم درے / با تو می گویم حدیثِ دیگرے

گفت با الماس در معدن زغال / اے امینِ جلوه ہائے لازوال

ہمدمیم و ہست و بودِ ما یکیست / در جہاں اصلِ وجودِ ما یکیست

من بکاں میرم ز دردِ ناکسی / تو سرِ تاجِ شہنشاہاں رسی

قدرِ من از بدگلی کمتر ز خاک / از جمالِ تو دلِ آئینه چاک

روشن از تاریکیٔ من مجمر است / پس کمالِ جوہرم خاکستر است

پشتِ پا ہر کس مرا بر سر زند / بر متاعِ ہستیم اخگر زند

بر سر و سامانِ من باید گریست / برگ و سازِ ہستیم دانی که چیست؟

موجهٔ دودے بہم پیوستهٔ / مایه دارِ یک شرارِ جستهٔ

مثلِ انجم روئے تو ہم خوئے تو / جلوه ہا خیزد ز ہر پہلوئے تو

گاه نورِ دیدهٔ قیصر شوی — گاه زیبِ دستهٔ خنجر شوی

گفت الماس ای رفیقِ نکته‌بین! — تیره خاک از پختگی گردد نگین

تا به پیرامونِ خود در جنگ شد — پخته از پیکار مثلِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذوالنور شد — سینه‌ام از جلوه‌ها معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش — سوختی از نرمیِ اندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش — پخته مثلِ سنگ شو الماس باش

می‌شود از وے دو عالم مستنیر — هر که باشد سخت کوش و سخت گیر

مشتِ خاکے اصلِ سنگِ اسود است — کو سر از جیبِ حرم بیرون زد است

رتبه‌اش از طور بالاتر شد است — بوسه گاهِ اسود و احمر شد است

در صلابت آبروئے زندگی است

ناتوانی ناکسی ناپختگی است

حکایتِ شیخ و برہمن و مکالمهٔ گنگا و ہمالہ در معنی این که تسلسلِ حیاتِ ملیه از محکم گرفتن روایاتِ مخصوصهٔ ملیه می باشد

در بنارس برهمنے محترم (۱) — سر فرو اندر یمِ بود و عدم

بهرهٔ وافر ز حکمت داشتے — با خدا جویان ارادت داشتے

ذهنِ او گیرا و ندرت کوش بود — با ثریا عقلِ او همدوش بود

آشیانش صورتِ عنقا بلند — مهر و مه بر شعلهٔ فکرش سپند

مدتے مینائے او در خون نشست — ساقیِ حکمت بجامش مے نه بست

در ریاضِ علم و دانش دام چید — چشمِ دامش طائرِ معنی ندید

(۱) [illegible] ۱۲

ناخنِ فکرش بخون آلوده ماند
عقدهٔ بود و عدم نکشوده ماند

آه بر لب شاهدِ حرمانِ او
چهرهٔ غمّازِ دلِ حیرانِ او

رفت روزے نزدِ شیخِ کاملے
آنکه اندر سینه پرورده دلے

گوش بر گفتارِ آں فرزانه داد
بر لبِ خود مُهرِ خاموشی نهاد

گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند
اندکے عهدِ وفا با خاک بند

تا شدی آوارهٔ صحرا و دشت
فکرِ بیباکِ تو از گردوں گذشت

با زمیں درساز اے گردوں نورد
در تلاشِ گوهرِ انجم مگرد

من نگویم از بتاں بیزار شو
کافری شائستهٔ زنّار شو

اے امانت دارِ تهذیبِ کهن
پشتِ پا بر مسلکِ آبا مزن

گر ز جمعیت حیاتِ ملت است
کفر هم سرمایهٔ جمعیت است

تو که هم در کافری کامل نهٔ
در خورِ طوفِ حریمِ دل نهٔ

ماندهٔ ایم از جادهٔ تسلیم دور
تو ز آذر من ز ابراهیم دور

قیسِ ما سودائیِ محمل نشد
در جنونِ عاشقی کامل نشد

مُرد چوں شمعِ خودی اندر وجود
از خیالِ آسماں پیما چه سود

آب زد در دامنِ کهسار چنگ
گفت روزے با هماله رودِ گنگ

اے ز صبحِ آفرینش تیخ بدوش
پیکرت از رودها زنّار پوش

حق ترا با آسماں همراز ساخت
پات محرومِ خرامِ ناز ساخت

طاقتِ رفتار از پایت ربود
ایں وقار و رفعت و تمکیں چه سود

زندگانی از خرامِ پیهم است
برگ و سازِ هستیِ موج از رم است

کوه چوں ایں طعنه از دریا شنید
هم چو بحرِ آتش از کیں بر دمید

گفت اے پهنائے تو آئینه ام
چوں تو صد دریا درونِ سینه ام

ایں خرامِ ناز سامانِ فناست
هر که از خود رفت شایانِ فناست

از مقامِ خود نداری آگهی
بر زیانِ خویش نازی ابلهی!

اے ز بطنِ چرخِ گرداں زادهٔ — از تو بهتر ساحلِ افتادهٔ (۱)

هستیٔ خود نذرِ قلزم ساختی — پیشِ رهزن نقدِ جاں انداختی

همچو گل در گلستاں خوددار شو — بهرِ نشرِ بو پئے گلچیں مرو (۲)

زندگی بر جائے خود بالیدن است — از خیابانِ خودی گل چیدن است

قرنها بگذشت و من پا در گلم — تو گماں داری که دور از منزلم

هستیم بالید و تا گردوں رسید — زیرِ دامانم ثریا آرمید

هستیٔ تو بے نشاں در قلزم است — ذروهٔ من سجده گاهِ انجم است (۳)

چشمِ من بینائے اسرارِ فلک — آشنا گوشم ز پروازِ ملک

تا ز سوزِ سعیِ پیهم سوختم — لعل و الماس و گهر اندوختم

در درونم سنگ و اندر سنگ نار — آب را بر نارِ من نبود گذار (۴)

قطرهٔ؟ خود را بپائے خود مریز — در تلاطم کوش و با قلزم ستیز

آبِ گوهر خواه و گوهر ریزه شو — بهرِ گوشِ شاهدے آویزه شو

(۲) نشر - پھیلانا

(۳) ذروه - چوٹی ۱۲

(۴) [illegible] الفاظ ۱۲

(۱) ہنود کا عقیدہ ہے کہ رودِ گنگا کا سرچشمہ آسمان پر ہے ۱۲-

یا خود افزا شو سبک رفتار شو — ابرِ برق انداز و دریا بار شو

از تو قلزم گدیهٔ طوفاں کند — شکوه ها از تنگیٔ داماں کند

کمتر از موجے شمارد خویش را — پیشِ پائے تو گذارد خویش را

در بیان ایں که مقصدِ حیاتِ مسلم اعلائے کلمة الله است و جهاد اگر محرکِ او جوع الارض (۱) باشد در مذهبِ اسلام حرام است

قلب را از صبغة الله رنگ ده — عشق را ناموس و نام و ننگ ده (۲)

(۱) جوع الارض تسخیرِ ممالک ۱۲ (۲) صبغة الله تلمیح ہے آیۂ شریفہ و من احسن من الله صبغة کی طرف ۱۲

طبعِ مسلم از محبت قاهر است　　مسلم ار عاشق نباشد کافر است
تابعِ حق دیدنش نادیدنش　　خوردنش نوشیدنش خوابیدنش
در رضایش مرضیِ حق گم شود　　"این سخن کے باورِ مردم شود" (۱)
خیمه در میدانِ الا الله زدست　　در جهان شاهد علی الناس آمدست
شاهدِ حالش نبیِ انس و جان　　شاهدے صادق ترینِ شاهدان
قال را بگذار و بابِ حال زن　　نورِ حق بر ظلمتِ اعمال زن
در قبائے خسروی درویش زی　　دیده بیدار و خدا اندیش زی
قربِ حق از هر عمل مقصود دار　　تا ز تو گردد جلالش آشکار
صلح شر گردد چو مقصود است غیر　　گر خدا باشد غرض جنگ است خیر
گر نه گردد حق ز تیغِ ما بلند　　جنگ باشد قوم را نا ارجمند
حضرتِ شیخ میانمیرؒ ولی　　هر خفی از نورِ جانِ او جلی
بر طریقِ مصطفیٰ محکم پئے　　نغمهٔ عشق و محبت را نئے

(۱) مصرعۂ عرفی ۱۲

تربتش ایمانِ خاکِ شهرِ ما　　مشعلِ نورِ هدایت بهرِ ما
بر درِ او جبهه فرسا آسمان　　از مریدانش شهِ هندوستان
شاه تخمِ حرص در دل کاشتے　　قصدِ تسخیرِ ممالک داشتے
از هوس آتش بجان افروختے　　تیغ را "هل من مزید" آموختے
در دکن هنگامه ها بسیار بود　　لشکرش در عرصهٔ پیکار بود
رفت پیشِ شیخِ گردون پایهٔ　　تا بگیرد از دعا سرمایهٔ
مسلم از دنیا سوئے حق رم کند　　از دعا تدبیر را محکم کند
شیخ از گفتارِ شه خاموش ماند　　بزمِ درویشان سراپا گوش ماند
تا مریدے سکهٔ سیمیں بدست　　لب کشود و مُهرِ خاموشی شکست
گفت این نذرِ حقیر از من پذیر　　اے ز حق آوارگاں را دستگیر
غوطه ها زد در خوئے محنت تنم (۱)　　تا گره زد درهمے را دامنم

(۱) خوے (تلفظ خَے) پسینه ۱۲-

گفت شیخ این زرقِ سلطانِ ماست — آنکه در پیراہنِ شاہی گداست

حکمرانِ مہر و ماہ و انجم است — شاہِ ما مفلس‌ترینِ مردم است

دیدہ بر خوانِ اجانب دوخت است — آتشِ جوعش جہانے سوخت است

قحط و طاعون تابعِ شمشیرِ او — عالمے ویرانہ از تعمیرِ او

خلق در فریاد از ناداریش — از تہیدستی ضعیف آزاریش

سطوتش اہلِ جہاں را دشمن است — نوعِ انساں کاروان او رہزن است

از خیالِ خود فریب و فکرِ خام — می کند تاراج را تسخیر نام

عسکرِ شاہی و افواجِ غنیم — ہر دو از شمشیرِ جوعِ او دو نیم

آتشِ جانِ گدا جوعِ گدا است — جوعِ سلطاں ملک و ملت را فنا است

ہر کہ خنجر بہرِ غیر اللہ کشید
تیغ او در سینۂ او آرمید

(۱) جوع - بھوک ۱۲

اندرز[1] میر نجات نقشبند المعروف بہ بابائے صحرائی کہ برائے مسلمانانِ ہندوستان رقم فرمودہ است

اے کہ مثلِ گل ز گِل بالیدۂ — تو ہم از بطنِ خودی زائیدۂ

از خودی مگذر بقا انجام باش — قطرۂ می باش و بحر آشام باش

تو کہ از نورِ خودی تابندۂ — گر خودی محکم کنی پائندۂ

سود در جیبِ ہمیں سودا استے — خواجگی از حفظِ این کالا استے

ہستی و از نیستی ترسیدۂ — اے سرت گردم غلط فہمیدۂ

چوں خبر دارم ز سازِ زندگی — با تو گویم چیست رازِ زندگی

غوطہ در خود صورتِ گوہر زدن — پس ز خلوت گاہِ خود سر بر زدن

(۱) اندرز - نصیحت ۱۲

زیرِ خاکستر شرار اندوختن — شعله گردیدن نظرہا سوختن
خانہ سوزِ محنتِ چل سالہ شو — طوفِ خود کن شعلۂ جوّالہ شو
زندگی از طوفِ دیگر رستن است — خویش را بیت الحرم دانستن است
پر زن و از جذبِ خاک آزاد باش — ہمچو طائر ایمن از افتاد باش
تو اگر طائر نۂ اے ہوشمند — بر سرِ غار آشیانِ خود مبند
اے کہ باشی در پئے کسبِ علوم — با تو میگویم پیامِ پیرِ روم
"علم را بر تن زنی مارے بود — علم را بر دل زنی یارے بود"
آگہی از قصۂ آخوندِ روم — آنکہ داد اندر حلب (۱) درسِ علوم
پائے در زنجیرِ توجیہاتِ عقل — کشتیش طوفانیِ "ظلماتِ عقل"
موسیِ بیگانۂ سینائے عشق — بیخبر از عشق و از سودائے عشق
از تشکک گفت و از اشراق گفت (۲) — وز حِکم صد گوہرِ تابندہ سفت

(۱) حلب ملک شام میں ایک مشہور شہر ہے ۱۲

(۲) تشکک و اشراق - قدیم فلسفۂ یونان کے دو اسکول۔ مؤخرالذکر افلاطون کے فلسفے کا نتیجہ ہے مسلمانوں میں اس کے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے۔ جن کو سلطان صلاح الدین رح نے علمائے وقت کے فتوے پر قتل کروادیا تھا۔ ۱۲

عقدہائے قولِ مشائیں (۱) کشود — نورِ فکرش ہر خفی را وانمود
گرد و پیشش بود انبارِ کتب — بر لبِ او شرحِ اسرارِ کتب
پیرِ تبریزی ز ارشادِ کمال (۲) — جست راہِ مکتبِ ملّا جلال
گفت این غوغا و قیل و قال چیست — این قیاس و وہم و استدلال چیست
مولوی فرمود ناداں لب ببند — بر مقالاتِ خردمنداں مخند
پائے خویش از مکتبم بیروں گذار — قیل و قال است این ترا با وے چہ کار
قالِ ما از فہمِ تو بالاتر است — شیشۂ ادراک را روشنگر است
سوزِ شمس از گفتۂ ملّا فزود — آتشے از جانِ تبریزی کشود
بر زمیں برقِ نگاہِ او فتاد — خاک از سوزِ دمِ او شعلہ زاد
آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت — دفترِ آں فلسفی را پاک سوخت
مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق — ناشناسِ نغمہائے سازِ عشق

(۱) مشائین۔ حکماء کا وہ گروہ جو ارسطو کا متبع ہے ۱۲ -

(۲) کمال۔ حضرت شیخ کمال الدین جندی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

گفت این آتش چسان افروختی / دفتر ارباب حکمت سوختی
گفت شیخ ای مسلم زنار دار / ذوق و حال است این ترا با وے چہ کار
حال ما از فکر تو بالاتر است / شعلۂ ما کیمیائے احمر است
ساختی از برف حکمت ساز و برگ / (۱) از سحاب فکر تو بارد تگرگ
آتشے افروز از خاشاک خویش / شعلۂ تعمیر کن از خاک خویش
علم مسلم کامل از سوز دل است / معنی اسلام ترک آفل است

چون ز بند آفل (۲) ابراہیم رست
در میان شعلہ ہا نیکو نشست

علم حق را در قفا انداختی (۳) / بہر نانے نقد دیں در باختی
گرم رو در جستجوئے سرمۂ / واقف از چشم سیاہ خود نۂ

(۱) تگرگ - اولہ - (۲) آفل - غروب ہونے والا - زوال پذیر - تلمیح آیہ شریفہ لا احب الآفلین کی طرف - ۱۲ -
(۳) در قفا انداختن - بے پروائی کرنا - ۱۲ -

آب حیوان از دم خنجر طلب / از دہان اژدہا کوثر طلب
سنگ اسود از در بتخانہ خواہ / نافۂ مشک از سگ دیوانہ خواہ

ق

سوز عشق از دانش حاضر مجوے / کیف حق از جام این کافر مجوے
مدتے محو تگ و دو بودہ ام / راز دان دانش نو بودہ ام
باغبانان امتحانم کردہ اند / محرم این گلستانم کردہ اند
گلستانے لالہ زار عبرتے / چون گل کاغذ سراب نکہتے
تا ز بند این گلستان رستہ ام / آشیان بر شاخ طوبےٰ بستہ ام
دانش حاضر حجاب اکبر است (۱) / بت پرست و بت فروش و بتگر است
پا بزندان مظاہر بستۂ / از حدود حس برون ناجستۂ
در صراط زندگی از پا فتاد / بر گلوئے خویشتن خنجر نہاد
آتشے دارد مثال لالہ سرد / شعلۂ دارد مثال ژالہ سرد
فطرتش از سوز عشق آزاد ماند / در جہان جستجو ناشاد ماند

(۱) دانش حاضر - موجودہ زمانے کے علوم و فنون - ۱۲ -

عشق افلاطونِ علت ہائے عقل　　بہ شود از نشترش سودائے عقل

جملہ عالم ساجد و مسجود عشق　　سومناتِ عقل را محمود عشق

این مے دیرینہ در میناش نیست

شور یارب قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی　　سروِ دیگر را بلند انداختی

مثلِ نے خود را ز خود کردی تہی　　بر نوائے دیگراں دل می نہی

اے گدائے ریزہ از خوانِ غیر　　جنسِ خود می جوئی از دکانِ غیر

بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت　　مسجدِ او از شرارِ دیر سوخت

از سوادِ کعبہ چوں آہو رمید　　ناوکِ صیاد پہلویش درید

شد پریشاں برگِ گل چوں بوئے خویش　　اے ز خود رم کردہ باز آ سوئے خویش

اے امینِ حکمتِ ام الکتاب　　وحدتِ گم گشتۂ خود باز یاب

ما کہ دربانِ حصارِ ملتیم　　کافر از ترکِ شعارِ ملتیم

ساقیِ دیرینہ را ساغر شکست　　بزمِ رندانِ حجازی برشکست

کعبہ آباد است از اصنامِ ما　　خندہ زن کفر است بر اسلامِ ما

شیخ در عشقِ بتاں اسلام باخت　　رشتۂ تسبیح از زنار ساخت

پیرہا پیر از بیاضِ مو شدند　　سخرہ (۱) بہرِ کودکانِ کو شدند

دل ز نقشِ لا الٰہ بیگانۂ　　از صنم ہائے ہوس بتخانۂ

می شود ہر مو درازے خرقہ پوش　　آہ زیں سوداگرانِ دیں فروش

با مریداں روز و شب اندر سفر　　از ضرورت ہائے ملت بیخبر

دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند　　سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند

واعظاں ہم صوفیاں منصب پرست　　اعتبارِ ملتِ بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر بتخانہ دوخت　　مفتیِ دینِ مبیں فتوے فروخت

چیست یاراں بعد ازیں تدبیرِ ما

رخ سوئے میخانہ دارد پیرِ ما

(۱) سخرہ - مسخری - مذاق ۱۲

الوقتُ سیفٌ

سبز بادا خاکِ پاکِ شافعی
عالمے سرخوش ز تاکِ شافعی

فکرِ او کوکب ز گردوں چیدہ است
(۱) سیفِ بُرّاں وقت را نامیدہ است

من چہ گویم سرِّ ایں شمشیر چیست
آبِ او سرمایہ دار از زندگیست

صاحبش بالاتر از اُمّید و بیم
دستِ او بیضا تر از دستِ کلیم

سنگ از یک ضربتِ او تر شود
بحر از محرومیِ نم بر شود

در کفِ موسیٰ ہمیں شمشیر بود
کارِ او بالاتر از تدبیر بود

سینۂ دریائے احمر چاک کرد
قلزمے را خشک مثلِ خاک کرد

پنجۂ حیدر کہ خیبر گیر بود
قوتِ او از ہمیں شمشیر بود

گردشِ گردونِ گرداں دیدنی است
انقلابِ روز و شب فہمیدنی است

(۱) الوقت سیفٌ۔ مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا۔ ۱۲

اے اسیرِ دوش و فردا در نگر
در دلِ خود عالمِ دیگر نگر

در گِلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی
وقت را مثلِ خطے پنداشتی

باز با پیمانۂ لیل و نہار
فکرِ تو پیمود طولِ روزگار

ساختی ایں رشتہ را زنّارِ دوش
گشتۂ مثلِ بتاں باطل فروش

کیمیا بودی و مشتِ گِل شدی
سرِّ حق زائیدی و باطل شدی

مسلمی؟ آزاد ایں زنّار باش
شمعِ بزمِ ملّتِ احرار باش

تو کہ از اصلِ زماں آگہ نۂ
از حیاتِ جاوداں آگہ نۂ

تا کجا در روز و شب باشی اسیر
(۱) رمزِ وقت از لی مع اللہ یاد گیر

ایں و آں پیداست از رفتارِ وقت
زندگی سرّیست از اسرارِ وقت

اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست
وقت جاوید است و خور جاوید نیست

عیش و غم عاشور و ہم عید است وقت
سرِّ تابِ ماہ و خورشید است وقت

(۱) لی مع اللہ وقتٌ حدیث مشہور ۱۲

وقت را مثلِ مکان گسترده‌ٔ — امتیازِ دوش و فردا کرده‌ٔ
اے چو بو رم کرده از بستانِ خویش — ساختی از دستِ خود زندانِ خویش
وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید — از خیابانِ ضمیرِ ما دمید
زنده از عرفانِ اصلش زنده‌تر — هستیِ او از سحر تابنده‌تر

زندگی از دہر و دہر از زندگی است
لَاتَسُبُّوا الدَّہر فرمانِ نبیؐ است

نکتہ‌ٔ می گویمت روشن چو دُر — تا شناسی امتیازِ عبد و حُر
عبد گردد یاوہ در لیل و نہار — در دلِ حُر یاوہ گردد روزگار
عبد از ایّام می بافد کفن — روز و شب را می تند بر خویشتن
مردِ حُر خود را ز گِل بر می کَند — خویش را بر روزگاران می تند
عبد چوں طائر بدامِ صبح و شام — لذّتِ پرواز بر جانش حرام

(۱) لاتسبّوا الدّہر۔ زمانے کو بُرا بھلا مت کہو۔

سینہ‌ٔ آزادہ‌ٔ چابک نفس — طائرِ ایّام را گردد قفس
عبد را تحصیلِ حاصل فطرت است — وارداتِ جانِ او بے ندرت است
از گراں خیزی مقامِ او ہماں — نالہ ہائے صبح و شامِ او ہماں
دمبدم نو آفرینی کارِ حُر — نغمہ پیہم تازہ ریزد تارِ حُر
فطرتش زحمت کشِ تکرار نیست — جادہ‌ٔ او حلقہ‌ٔ پرکار نیست
عبد را ایّام زنجیر است و بس — بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس
ہمتِ حُر با قضا گردد مشیر — حادثات از دستِ او صورت پذیر
رفتہ و آیندہ در موجودِ او — دیرہا آسودہ اندر زودِ او
آمد از صوت و صدا پاک این سخن — در نمی آید بہ ادراک این سخن
گفتم و حرفم ز معنی شرمسار — شکوہ‌ٔ معنی کہ با حرفم چہ کار
زندہ معنی چوں بہ حرف آمد بمرد — از نفس ہائے تو نارِ او فسرد
نکتہ‌ٔ غیب و حضور اندر دل است — رمزِ ایّام و مرور اندر دل است

نغمۂ خاموش دارد سازِ وقت
غوطه در دل زن که بینی رازِ وقت

یاد ایامی که سیفِ روزگار — با توانا دستیٔ ما بود یار
تخمِ دیں در کشتِ دلہا کاشتیم — پردہ از رخسارِ حق برداشتیم
ناخنِ ما عقدۂ دنیا کشاد — بختِ ایں خاک از سجودِ ما کشاد
از خُمِ حق بادۂ گلگوں زدیم — بر کہن میخانہ ہا شبخوں زدیم
اے مئے دیرینہ در مینائے تو — شیشہ آب از گرمیٔ صہبائے تو
از غرور و نخوت و کبر و منی — طعنہ بر برنا داریٔ ما میزنی
جامِ ما ہم زیبِ محفل بودہ است — سینۂ ما صاحبِ دل بودہ است
عصرِ نو از جلوہ ہا آراستہ — از غبارِ پائے ما برخاستہ
کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما — حق پرستانِ جہاں ممنونِ ما
عالم از ما صاحبِ تکبیر شد — از گِلِ ما کعبہ ہا تعمیر شد

حرفِ اقرا حق بما تعلیم کرد (۱) — رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد
گرچہ رفت از دستِ ما تاج و نگیں — ما گدایاں را بچشمِ کم مبیں
در نگاہِ تو زیاں کاریم ما — کہنہ پنداریم ما خواریم ما
اعتبار از لا الٰہ داریم ما — ہر دو عالم را نگہ داریم ما
از غمِ امروز و فردا رستہ ایم — با کسے عہدِ محبت بستہ ایم
در دلِ حق سرِّ مکنونیم ما — وارثِ موسےٰ و ہارونیم ما
مہر و مہ روشن ز تابِ ما ہنوز — برقہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینۂ ذاتِ حق است
ہستیٔ مسلم ز آیاتِ حق است

(۱) اقرا۔ تلمیح ہے آیۂ شریفہ۔ اقرأ باسم ربک الذی خلق کی طرف ۱۲

دُعا

اے چو جاں اندر وجودِ عالمی
جانِ ما باشی و از ما می رمی

نغمہ از فیضِ تو در عودِ حیات (۱)
موت در راہِ تو محسودِ حیات

باز تسکینِ دلِ ناشاد شو
باز اندر سینہ ہا آباد شو

باز از ما خواہ ننگ و نام را
پختہ تر کن عاشقانِ خام را

از مقدر شکوہ ہا داریم ما
نرخِ تو بالا و نا داریم ما

از تہیدستاں رُخِ زیبا مپوش
عشقِ سلمانؓ و بلالؓ ارزاں فروش

چشمِ بیخواب و دلِ بیتاب دہ
باز ما را فطرتِ سیماب دہ

آیتے بنما ز آیاتِ مبیں (۲)
تا شود اعناقِ اعدا خاضعیں

(۱) عود - ایک قسم کا ساز - ۱۲

(۲) تلمیح ہے آیۂ شریفہ (ان نشا ننزل علیہم من السماء آیۃ فظلت اعناقہم لہا خاضعین) کیطرف ۱۲

کوہِ آتش خیز کُن ایں کاہ را
ز آتشِ ما سوز غیر اللہ را

رشتۂ وحدت چو قوم از دست داد
صد گرہ بر روئے کارِ ما فتاد

ما پریشاں در جہاں چوں اختریم
ہمدم و بیگانہ از یک دیگریم

باز ایں اوراق را شیرازہ کن
باز آئینِ محبت تازہ کن

باز ما را بر ہماں خدمت گمار
کارِ خود با عاشقانِ خود سپار

رہرواں را منزلِ تسلیم بخش
قوتِ ایمانِ ابراہیم بخش

عشق را از شغلِ لا آگاہ کن
آشنائے رمزِ الا اللہ کن

منکہ بہرِ دیگراں سوزم چو شمع
بزمِ خود را گریہ آموزم چو شمع

یا رب آں اشکے کہ باشد دلفروز
بیقرار و مضطر و آرام سوز

کارمش در باغ و روید آتشے
از قبائے لالہ شوید آتشے

دل بدوش و دیدہ بر فردا ستم
درمیانِ انجمن تنہا ستم

"ہر کسے از ظنِ خود شد یارِ من — از درونِ من نجست اسرارِ من"
در جہاں یارب ندیمِ من کجاست — نخلِ سینایم کلیمِ من کجاست
ظالمم بر خود ستم ہا کردہ ام — شعلۂ را در بغل پروردہ ام
شعلۂ غارت گرِ سامانِ ہوش — آتشے افگندہ در دامانِ ہوش
عقل را دیوانگی آموختہ — علم را سامانِ ہستی سوختہ
آفتاب از سوزِ او گردوں مقام — برقہا اندر طوافِ او مدام
ہمچو شبنم دیدۂ گریاں شدم — تا امینِ آتشِ پنہاں شدم
شمع را سوزِ عیاں آموختم — خود نہاں از چشمِ عالم سوختم
شعلہ ہا آخر ز ہر مویم دمید — از رگِ اندیشہ ام آتش چکید
عندلیبم از شررہا دانہ چید — نغمۂ آتش مزاجے آفرید
سینۂ عصرِ من از دل خالی است — می تپد مجنوں کہ محمل خالی است
شمع را تنہا تپیدن سہل نیست — آہ یک پروانۂ من اہل نیست

انتظارِ غمگسارے تا کجا — جستجوئے رازدارے تا کجا
اے ز رویت ماہ و انجم مستنیر — آتشِ خود را ز جانم باز گیر
ایں امانت باز گیر از سینہ ام — خارِ جوہر برکش از آئینہ ام
یا مرا یک ہمدمِ دیرینہ دہ — عشقِ عالم سوز را آئینہ دہ
موج در بحر است ہم پہلوئے موج — ہست با ہمدم تپیدن خوئے موج
بر فلک کوکب ندیمِ کوکب است — ماہِ تاباں سر بزانوئے شب است
روز پہلوئے شبِ یلدا زند — خویش را امروز بر فردا زند
ہستیٔ جوئے بجوئے گم شود — موجۂ بادے ببوئے گم شود
ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص — میکند دیوانہ با دیوانہ رقص
گرچہ تو در ذاتِ خود یکتاستی — عالمے از بہرِ خویش آراستی
من مثالِ لالۂ صحراستم — در میانِ محفلے تنہاستم
خواہم از لطفِ تو یارے ہمدمے — از رموزِ فطرتِ من محرمے

همدمے دیوانۂ فرزانۂ — از خیالِ این و آن بیگانۂ

تا بجانِ او سپارم ہوئے خویش — باز بینم در دلِ او روئے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش

هم صنم او را شوم هم آذرش

تمت

رموزِ بیخودی

جہد کن در بیخودی خود را بیاب
زود تر واللّٰہُ اعلم بالصواب
(مولانا روم رح)

پیشکش بحضور ملّتِ اسلامیہ

منکر نتواں گشت اگر دم زنم از عشق
این نشہ بمن نیست اگر با دگرے ہست
(عرفی)

اے ترا حق خاتمِ اقوام کرد — بر تو ہر آغاز را انجام کرد
اے مثالِ انبیا پاکانِ تو — ہمگرِ دلہا جگر چاکانِ تو
اے نظر بر حُسنِ ترسا زادۂ — اے ز راہِ کعبہ دور افتادۂ
اے فلک مشتِ غبارِ کوئے تو — "اے تماشا گاہِ عالم روئے تو"
ہمچو موجِ آتش تہِ پا میروی — "تو کجا بہرِ تماشا میروی"
رمزِ سوز آموز از پروانۂ — در شرر تعمیر کن کاشانۂ
طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش — تازہ کن با مُصطفٰے پیمانِ خویش

خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت ‏ ‏ تا نقابِ روئے تو بالا گرفت

هم نوا از جلوهٔ اغیار گفت ‏ ‏ داستانِ گیسو و رخسار گفت

بر درِ ساقی جبیں فرسود او ‏ ‏ قصّهٔ مغ زادگاں پیمود او

من شهیدِ تیغِ ابروئے توام ‏ ‏ خاکم و آسودهٔ کوئے توام

از ستایش گستری بالاترم ‏ ‏ پیشِ هر دیواں فرو ناید سرم

از سخن آئینه سازم کرده اند ‏ ‏ وز سکندر بے نیازم کرده اند

بارِ احساں برنتابد گردنم ‏ ‏ در گلستاں غنچه گردد دامنم

سخت کوشم مثلِ خنجر در جهاں ‏ ‏ آب خود می گیرم از سنگِ گراں

گرچه بحرم موجِ من بیتاب نیست ‏ ‏ بر کفِ من کاسهٔ گرداب نیست

پردهٔ رنگم شمیمے نیستم ‏ ‏ صیدِ هر موجِ نسیمے نیستم

در شرار آبادِ هستی اخگرم ‏ ‏ خلعتے بخشد مرا خاکسترم

بر درت جانم نیاز آورده است ‏ ‏ هدیهٔ سوز و گداز آورده است

ز آسمانِ آبگوں یم می چکد ‏ ‏ بر دلِ گرمم دمادم می چکد

من ز جو باریکتر می سازمش ‏ ‏ تا به صحنِ گلشنت اندازمش

زانکه تو محبوبِ یارِ ماستی ‏ ‏ همچو دل اندر کنارِ ماستی

عشق تا طرحِ فغاں در سینه ریخت ‏ ‏ آتشِ او از دلم آئینه ریخت

مثلِ گُل از هم شگافم سینه را ‏ ‏ پیشِ تو آویزم ایں آئینه را

تا نگاهے افگنی بر روئے خویش ‏ ‏ می شوی زنجیریِ گیسوئے خویش

باز خوانم قصّهٔ پارینه ات

تازه سازم داغهائے سینه ات

از پئے قومِ ز خود نامحرمے ‏ ‏ خواستم از حق حیاتِ محکمے

در سکوتِ نیمشب نالاں بُدم ‏ ‏ عالم اندر خواب و من گریاں بُدم

جانم از صبر و سکوں محروم بود ‏ ‏ وردِ من یا حیُّ یا قیّوم بود

آرزوئے داشتم خوں کردمش ‏ ‏ تا ز راهِ دیده بیروں کردمش

سوختن چوں لاله پیهم تا کجا / از سحر دریوزِ شبنم تا کجا

اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع / با شبِ یلدا در آویزم چو شمع

جلوه را افزودم و خود کاستم / دیگراں را محفلے آراستم

یک نفس فرصت ز سوزِ سینه نیست / هفته ام شرمندهٔ آدینه نیست

جانم اندر پیکرِ فرسودهٔ / جلوهٔ آہے است گرد آلودهٔ

چوں مرا صبحِ ازل حق آفرید / ناله در ابریشمِ عودم تپید

نالهٔ افشاگرِ اسرارِ عشق / خونبهائے حسرتِ گفتارِ عشق

فطرتِ آتش دهد خاشاک را / شوخیٔ پروانه بخشد خاک را

عشق را داغے مثالِ لاله بس / در گریبانش گُلِ یک ناله بس

من همیں یک گل بدستارت زنم / محشرے بر خوابِ سرشارت زنم

تا ز خاکت لاله زار آید پدید
از دمت بادِ بهار آید پدید

بسم الله الرحمن الرحیم

رموزِ بیخودی

تمهید

در معنیٔ ربطِ فرد و ملّت

فرد را ربطِ جماعت رحمت است / جوهرِ او را کمال از ملت است

تا توانی با جماعت یار باش / رونقِ هنگامهٔ احرار باش

حرزِ جاں کن گفتۂ خیر البشرؐ — ہست شیطاں از جماعت دور تر

فرد و قوم آئینۂ یک دیگر اند — سلک و گوہر کہکشان و اختر اند

فرد می گیرد ز ملت احترام — ملت از افراد می یابد نظام

فرد تا اندر جماعت گم شود — قطرۂ وسعت طلب قلزم شود

مایہ دارِ سیرتِ دیرینہ او — رفتہ و آئندہ را آئینہ او

وصلِ استقبال و ماضی ذاتِ او — چوں ابد لا انتہا اوقاتِ او

در دلش ذوقِ نمو از ملت است — احتسابِ کارِ او از ملت است

پیکرش از قوم و ہم جانش ز قوم — ظاہرش از قوم و پنہانش ز قوم

در زبانِ قوم گویا می شود — بر رہِ اسلاف پویا می شود

پختہ تر از گرمیِ صحبت شود — تا بمعنی فرد ہم ملت شود

وحدتِ او مستقیم از کثرت است — کثرت اندر وحدتِ او وحدت است

لفظ چوں از بیتِ خود بیروں نشست — گوہرِ مضمون بجیبِ خود شکست

برگِ سبزے کز نہالِ خویش ریخت — از بہاراں تارِ امیدش گسیخت

ہر کہ آب از زمزمِ ملت نخورد — شعلہ ہائے نغمہ در عودش فسرد

فرد تنہا از مقاصد غافل است — قوتش آشفتگی را مائل است

قوم با ضبط آشنا گرداندش — نرم رو مثلِ صبا گرداندش

پا بہ گل مانندِ شمشادش کند — دست و پا بندد کہ آزادش کند

چوں اسیرِ حلقۂ آئیں شود
آہوئے رم خوئے او مشکیں شود

تو خودی از بیخودی نشناختی — خویش را اندر گماں انداختی

جوہرِ نوریست اندر خاکِ تو — یک شعاعش جلوۂ ادراکِ تو

عیشت از عیشش غمِ تو از غمش — زندہ از انقلابِ ہر دمش

واحدست و بر نمی تابد دوئی — من ز تابِ او من استم تو توئی

خویش دار و خویش باز و خویش ساز — نازہا می پرورد اندر نیاز

آتشے از سوزِ او گردد بلند | این شرر بر شعله اندازد کمند
فطرتش آزاد و هم زنجیری است | جزوِ او را قوتِ کل گیری است
خوگرِ پیکارِ پیهم دیدمش | هم خودی هم زندگی نامیدمش
چون ز خلوت خویش را بیرون دهد | پائے در هنگامهٔ جلوت نهد
نقش گیر اندر دلش "او" می شود | "من" ز هم می ریزد و "تو" می شود
جبر قطعِ اختیارش می کند | از محبت مایه دارش می کند
ناز تا ناز است کم خیزد نیاز | ناز ها سازد بهم خیزد نیاز
در جماعت خود شکن گردد خودی | تا ز گلبرگے چمن گردد خودی

"نکته ها چون تیغِ پولاد است تیز
گر نمی فهمی ز پیشِ ما گریز"

در معنیِ این که ملت از اختلاطِ افراد پیدا می شود و تکمیلِ تربیتِ او از نبوت است

از چه رو بربسته ربطِ مردم است | رشتهٔ این داستان سردرگم است
در جماعت فرد را بینیم ما | از چمن او را چو گل چینیم ما
فطرتش وارفتهٔ یکتائی است | حفظِ او از انجمن آرائی است
سوزدش در شاهراهِ زندگی | آتشِ آوردگاهِ(۱) زندگی
مردمان خوگر بیک دیگر شوند | سفته در یک رشته چون گوهر شوند
در نبردِ زندگی یارِ هم اند | مثلِ همکاران گرفتارِ هم اند
محفلِ انجم ز جذبِ باهم است | هستیِ کوکب ز کوکب محکم است
خیمه گاهِ کاروان کوه و جبل | مرغزار و دامنِ صحرا و تل

(۱) آوردگاه - جنگ

سست و بیجاں تار و پودِ کارِ او
ناکشودہ غنچۂ پندارِ او

سازِ برق آہنگ او نانواختہ
نغمہ اش در پردہ ناپرداختہ

گوشمالِ جستجو ناخوردۂ
زخمہ ہائے آرزو ناخوردۂ

نابساماں محفلِ نوزادہ اش
می تواں با پنبہ چیدن بادہ اش

نودمیدہ سبزۂ خاکش ہنوز
سرد خوں اندر رگِ تاکش ہنوز

منزلِ دیو و پری اندیشہ اش
از گمانِ خود رمیدن پیشہ اش

تنگ میداں ہستئ خامش ہنوز
فکرِ او زیرِ لبِ باشش ہنوز

بیمِ جاں سرمایۂ آب و گِلش
ہم ز بادِ تند می لرزد دِلش

جانِ او از سخت کوشی رم زند
پنجہ در دامانِ فطرت کم زند

ہرچہ از خود می دمد بردار دش
ہرچہ از بالا فتد بردار دش

تا خدا صاحبدلے پیدا کند
کو ز حرفے دفترے املا کند

سازپردازے کہ از آوازۂ (۱)
خاک را بخشد حیاتِ تازۂ

(۱) آوازہ - اصطلاح موسیقی - وہ نوا جو دو مقام سے ترکیب پائے - تلمیح ہے دین و دنیا کی طرف ۱۲

ذرۂ بے مایہ ضو گیرد ازو
ہر متاعے ارجِ نو گیرد ازو

زندہ از یک دم دو صد پیکر کند
محفلے رنگیں ز یک ساغر کند

دیدۂ او می کشد لب جاں دمد
تا دوئی میرد یکی پیدا شود

رشتہ اش کو بر فلک دارد سرے
پارہائے زندگی را ہمگرے

تازہ اندازِ نظر پیدا کند
گلستاں در دشت و در پیدا کند

از تفِ او ملتے مثلِ سپند
بر جہد شور افگن و ہنگامہ بند

یک شرر می افگند اندر دلش
شعلۂ درگیر می گردد گِلش

نقشِ پایش خاک را بینا کند
ذرہ را چشمک زنِ سینا کند

عقلِ عریاں را دہد پیرایۂ
بخشد ایں بے مایہ را سرمایۂ

دامنِ خود می زند بر اخگرش
ہرچہ غش باشد رباید از زرش

بندہا از پا گشاید بندہ را
از خداونداں رباید بندہ را

گویدش تو بندۂ دیگر نۂ
زیں بتانِ بے زباں کمتر نۂ

تا سوئے یک مدعایش می کشد — حلقۂ آئیں بپایش می کشد

نکتۂ توحید باز آموزدش

رسم و آئینِ نیاز آموزدش

ارکانِ اساسی ملّیۂ اسلامیہ

رُکنِ اوّل

توحید

در جہانِ کیف و کم گردید عقل — پے بہ منزل بُرد از توحید عقل

ورنہ ایں بیچارہ را منزل کجاست — کشتیٔ ادراک را ساحل کجاست

اہلِ حق را رمزِ توحید از بر است (۱) — در اٰتی الرّحمٰن عبداً مضمر است

تا ز اسرارِ تو بنماید ترا — امتحانش از عمل باید ترا

دیں ازو حکمت ازو آئیں ازو — زور ازو قوت ازو تمکیں ازو

عالماں را جلوہ‌اش حیرت دہد — عاشقاں را بر عمل قدرت دہد

پست اندر سایہ‌اش گردد بلند — خاک چوں اکسیر گردد ارجمند

قدرتِ او برگزیند بندہ را — نوعِ دیگر آفریند بندہ را

در رہِ حق تیز تر گردد تگش — گرم تر از برق خوں اندر رگش

بیم و شک میرد عمل گیرد حیات — چشم می بیند ضمیرِ کائنات

چوں مقامِ عبدہٗ محکم شود

کاسۂ دریوزہ جامِ جم شود

(۱) اِن کُلُّ مَن فِی السَّمٰوٰتِ وَالاَرضِ اِلَّا اٰتِی الرَّحمٰنِ عَبداً ۔ (آیۂ شریفہ)

ملتِ بیضا تن و جاں لا اله
ساز ما را پرده گرداں لا اله

لا اله سرمایهٔ اسرار ما
رشته اش شیرازهٔ افکار ما

حرفش از لب چوں بدل آید همے
زندگی را قوت افزاید همے

نقش او گر سنگ گیرد دل شود
دل گر از یادش نسوزد گل شود

چوں دل از سوزِ غمش افروختیم
خرمنِ امکاں ز آهے سوختیم

آب دلها درمیانِ سینه ها
سوزِ او بگداخت ایں آئینه ها

شعله اش چوں لاله در رگهائے ما
نیست غیر از داغِ او کالائے ما

اسود از توحید احمر می شود
خویشِ فاروقؓ و ابوذرؓ می شود

دل مقامِ خویشی و بیگانگی است
شوق را مستی ز همپیمانگی است

ملت از یک رنگیِ دلهاستے
روشن از یک جلوه ایں سیناستے

قوم را اندیشه ها باید یکے
در ضمیرش مدعا باید یکے

جذبه باید در سرشتِ او یکے
هم عیارِ خوب و زشتِ او یکے

گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر
نیست ممکن ایں چنیں اندازِ فکر

ما مسلمانیم و اولادِ خلیلؑ
از ابیکم (۱) گیر اگر خواهی دلیل

با وطن وابسته تقدیرِ امم
بر نسب بنیادِ تعمیرِ امم

اصلِ ملت در وطن دیدن که چه
باد و آب و گل پرستیدن که چه

بر نسب نازاں شدن نادانی است
حکمِ او اندر تن و تن فانی است

ملتِ ما را اساسِ دیگر است
ایں اساس اندر دلِ ما مضمر است

حاضریم و دل بغائب بسته ایم
پس ز بندِ ایں و آں وارسته ایم

رشتهٔ ایں قوم مثلِ انجم است
چوں نگه هم از نگاهِ ما گم است

تیرِ خوشِ پیکانِ یک کیشیم ما
یک نما یک بین یک اندیشیم ما

مدعائے ما مآلِ ما یکیست
طرز و اندازِ خیالِ ما یکیست

ما ز نعمتهائے او اخواں شدیم
یک زبان و یکدل و یکجاں شدیم

(۱) مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ (آیهٔ شریفه)

در معنیِ این که یاس و حزن و خوف اُمّ الخبائث است و قاطعِ حیات و توحید ازالهٔ این امراضِ خبیثه می کند

مرگ را ساماں ز قطعِ آرزوست (۱) زندگانی محکم از لَا تَقْنَطُوا ست

تا اُمید از آرزوئے پیہم است نا اُمیدی زندگانی را سم است

نا امیدی ہمچو گور افشاردت گرچه الوندی ز پا می آردت

ناتوانی بندهٔ احسانِ او نامرادی بستهٔ دامانِ او

زندگی را یاس خواب آور بود این دلیلِ سستیِ عنصر بود

چشمِ جاں را سرمه اش اعمیٰ کند روزِ روشن را شبِ یلدا کند

از دمش میرد قوائے زندگی خشک گردد چشمہائے زندگی

(۱) لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ ط (آیه شریفه)

خفته با غم در تهِ یک چادر است غم رگِ جاں را مثالِ نشتر است

اے که در زندانِ غم باشی اسیر (۱) از نبیؐ تعلیمِ لَا تَحْزَنْ بگیر

این سبق صدیقؓ را صدیقؓ کرد سرخوش از پیمانهٔ تحقیق کرد

از رضا مسلم مثالِ کوکب است در رهِ ہستی تبسم بر لب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو

از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوّتِ ایماں حیات افزایدت (۲) وردِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ بایدت

چوں کلیمے سوئے فرعونے رود (۳) قلبِ او از لَا تَخَفْ محکم شود

بیمِ غیر الله عمل را دشمن است کاروانِ زندگی را رہزن است

عزمِ محکم ممکنات اندیش ازو ہمتِ عالی تامّل کیش ازو

تخمِ او چوں در گلت را خو نشاند زندگی از خودنمائی باز ماند

(۱) لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا ۔ (آیه شریفه)۱۲ (۲) لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ ۰ (آیه شریفه)
(۳) قُلْ لَا تَخَفْ اِنَّكَ اَنْتَ الْاَعْلٰى (آیه شریفه)۱۲

فطرتِ او تنگ تاب و سازگار (۱) با دلِ لرزان و دستِ رعشه دار
دزدد از پا طاقتِ رفتار را می رباید از دماغ افکار را
دشمنت ترسان اگر بیند ترا از خیابانت چو گل چیند ترا
ضربِ تیغ او قوی تر می فتد هم نگاهش مثلِ خنجر می فتد
بیم چوں بند است اندر پائے ما ورنه صد سیل است در دریائے ما
بر نمی آید اگر آهنگِ تو نرم از بیم است تارِ چنگِ تو
گوش تابش ده که گردد نغمه خیز بر فلک از ناله آرد رستخیز
بیم جاسوسے است از اقلیمِ مرگ اندرونش تیره مثلِ بیمِ مرگ
چشمِ او برهمزنِ کارِ حیات (۲) گوشِ او بزگیرِ اخبارِ حیات
هر شرِ پنهاں که اندر قلبِ تست اصلِ او بیم است اگر بینی درست
لابه و مکاری و کین و دروغ (۳) این همه از خوف می گیرد فروغ
پردهٔ زور و ریا پیراهنش فتنه را آغوشِ مادر دامنش

(۱) تنگ تاب – [illegible] ۱۲
(۲) برہم زن – [illegible] ۱۲
(۳) لابہ – خوشامد ۱۲

زانکه از همت نباشد استوار می شود خوشنود با ناسازگار

هر که رمزِ مصطفیٰ فهمیده است
شرک را در خوف مضمر دیده است

محاورهٔ تیر و شمشیر

سرِ حق تیر از لبِ سوفار گفت تیغ را در گرمیٔ پیکار گفت
اے پریها جوهر اندر قافِ تو ذوالفقارِ حیدر از اسلافِ تو
قوّتِ بازوئے خالد دیدهٔ شام را بر سر شفق پاشیدهٔ
آتشِ قهرِ خدا سرمایه ات جنتِ الفردوس زیرِ سایه ات
در هوایم یا میانِ ترکشم هر کجا باشم سراپا آتشم
از کماں آیم چو سوئے سینه من نیک می بینم به توئے سینه من

گرنباشد درمیاں قلبِ سلیم　　فارغ از اندیشہائے یاس وبیم
چاک چاک از نوکِ خود گردانمش　　نیمۂ از موجِ خوں پوشانمش
در صفائے او ز قلبِ مومن است　　ظاہرش روشن ز نورِ باطن است

از تفِ او آب گردد جانِ من
ہمچو شبنم می چکد پیکانِ من

حکایت شیر و شہنشاہ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

شاہ عالمگیر گردوں آستاں　　اعتبارِ دودمانِ گورگاں
پایۂ اسلامیاں برتر ازو　　احترامِ شرعِ پیغمبر ازو
درمیانِ کارزارِ کفر و دیں　　ترکشِ مارا خدنگِ آخریں
تخمِ الحادے کہ اکبر پرورید　　باز اندر فطرتِ دارا دمید

شمعِ دل در سینہ ہا روشن نبود　　ملّتِ ما از فساد ایمن نبود
حق گزید از ہند عالمگیر را　　آں فقیرِ صاحبِ شمشیر را
از پئے احیائے دیں مامور کرد　　بہرِ تجدیدِ یقیں مامور کرد
برقِ تیغش خرمنِ الحاد سوخت　　شمعِ دیں در محفلِ ما بر فروخت
کور ذوقاں داستانہا ساختند　　وسعتِ ادراکِ او نشناختند
شعلۂ توحید را پروانہ بود　　چوں براہیم اندریں بتخانہ بود

درصفِ شاہنشہاں یکتاستے
فقرِ او از تربتش پیداستے

روزے آں زینندۂ تاج و سریر　　آں سپہدار و شہنشاہ و فقیر
صبحگاہاں شد بہ سیرِ بیشۂ　　با پرستارے وفا اندیشۂ
سرخوش از کیفیتِ بادِ سحر　　طائراں تسبیح خواں بر ہر شجر
شاہِ رمز آگاہ شد محوِ نماز　　خیمہ بر زد در حقیقت از مجاز

شیرِ ببر آمد پدید از طرفِ دشت — از خروشِ او فلک لرزنده گشت

بوئے انسان دادش از انساں خبر — پنجهٔ عالمگیر را زد بر کمر

دستِ شه نادیده خنجر برکشید — شرزه شیرے را شکم از هم درید

دل بخود راہے نداد اندیشه را — شیرِ قالیں کرد شیرِ بیشه را

باز سوئے حق رمید آں ناصبور — بود معراجش نمازِ با حضور

ایں چنیں دل خودنما و خودشکن — دارد اندر سینهٔ مومن وطن

بندهٔ حق پیشِ مولا لاستے — پیشِ باطل از نعم برجاستے

تو هم اے ناداں دلے آور بدست — شاهدے را محملے آور بدست

خویش را در بازو و خود را بازگیر — دام گستر از نیاز و ناز گیر

عشق را آتش زنِ اندیشه کن — روبهِ حق باش و شیری پیشه کن

خوفِ حق عنوانِ ایمان است و بس
خوفِ غیر از شرکِ پنهان است و بس

رُکنِ دوم

رسالت

تارکِ آفل براهیمِ خلیلؑ (۱) — انبیا را نقشِ پائے او دلیل

آں خدائے لم یزل را آیتے (۲) — داشت در دل آرزوئے ملّتے

جوئے اشک از چشمِ بیخوابش چکید (۳) — تا پیامِ طَهِّرَا بَیْتِیَ شنید

بهرِ ما ویرانه آباد کرد (۴) — طائفاں را خانهٔ بنیاد کرد

(۱) آفل۔ غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح ہے آیہ شریفہ لَا اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ کی طرف ۱۲

(۲) رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَیْنِ لَکَ وَمِنْ ذُرِّیَّتِنَا اُمَّةً مُّسْلِمَةً لَّکَ۔ (آیہ شریفہ)

(۳) وَعَهِدْنَا اِلٰی اِبْرَاهِیْمَ وَاِسْمٰعِیْلَ اَنْ طَهِّرَا بَیْتِیَ لِلطَّآئِفِیْنَ وَالْعٰکِفِیْنَ وَالرُّکَّعِ السُّجُوْدِ ﴿﴾ (آیہ شریفہ)

(۴) رَبَّنَا اِنِّیْٓ اَسْکَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِیْ بِوَادٍ غَیْرِ ذِیْ زَرْعٍ عِنْدَ بَیْتِکَ الْمُحَرَّمِ (آیہ شریفہ)

تا نهالِ تُبْ عَلَیْنَا غنچه بست (۱) صورتِ کارِ بهارِ ما نشست

حق تعالیٰ پیکرِ ما آفرید وز رسالت در تنِ ما جاں دمید

حرفِ بے صوت اندریں عالم بُدیم از رسالت مصرعِ موزوں شدیم

از رسالت در جهاں تکوینِ ما از رسالت دینِ ما آئینِ ما

از رسالت صد هزارِ ما یک است جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است

آں که شانِ اوست یَهْدِیْ مَنْ یُّرِیْد از رسالت حلقه گردِ ما کشید

حلقهٔ ملت محیط افزا ستے مرکزِ او وادیِ بطحا ستے

ما ز حکمِ نسبتِ او ملتیم اهلِ عالم را پیامِ رحمتیم

از میانِ بحرِ او خیزیم ما مثلِ موج از هم نمی ریزیم ما

امتش در حرزِ دیوارِ حرم (۲) نعره زن مانندِ شیراں در اجم

(۱) وَ اَرِنَا مَنَاسِکَنَا وَ تُبْ عَلَیْنَا اِنَّکَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ ؕ (آیهٔ شریفه)

(۲) احل امته فی حرز ملته - کالیث حل مع الاشبال فی اجم ؕ (قصیده بُرده)

معنیِ حرفم کُنی تحقیق اگر بنگری با دیدهٔ صدیقؓ اگر

قوتِ قلب و جگر گردد نبیؐ از خدا محبوب تر گردد نبیؐ

قلبِ مؤمن را کتابش قوت است حکمتش حبل الورید ملت است

دامنش از دست دادن مُردن است چوں گُل از بادِ خزاں افسردن است

زندگیِ قوم از دمِ او یافت است ایں سحر از آفتابش تافت است

فرد از حق ملت از وے زنده است از شعاعِ مهرِ او تابنده است

از رسالت هم نوا گشتیم ما هم نفس هم مُدّعا گشتیم ما

کثرتِ هم مُدّعا وحدت شود پخته چوں وحدت شود ملت شود

زنده هر کثرت ز بندِ وحدت است وحدتِ مسلم ز دینِ فطرت است

دینِ فطرت از نبیؐ آموختیم در رهِ حق مشعلے افروختیم

ایں گُهر از بحرِ بے پایانِ اوست ما که یک جانیم از احسانِ اوست

تا نه ایں وحدت ز دستِ ما رود هستیِ ما با ابد همدم شود

پس خدا بر ما شریعت ختم کرد — بر رسولِ ما رسالت ختم کرد
رونق از ما محفلِ ایّام را — او رسل را ختم و ما اقوام را
خدمتِ ساقی گری با ما گذاشت — داد ما را آخریں جامے کہ داشت
لَا نَبِیَّ بَعْدِی ز احسانِ خداست — پردۂ ناموسِ دینِ مصطفےٰ است
قوم را سرمایۂ قوّت ازو — حفظِ سرِّ وحدتِ ملّت ازو
حق تعالیٰ نقشِ ہر دعوےٰ شکست — تا ابد اسلام را شیرازہ بست

دل ز غیر اللہ مسلماں بر کند
نعرۂ لَا قَوْمَ بَعْدِی (۱) می زند

---

(۱) لمّا دعا اللہ داعینا لطاعتہ - باکرم الرّسل کنّا اکرم الامم (بصیریؒ)

در معنیِ ایں کہ مقصودِ رسالتِ محمّدیہ تشکیل و تاسیسِ حرّیت و مساوات و اخوّتِ بنی نوعِ آدم است

بود انساں در جہاں انساں پرست — ناکس و نابود و مند و زیر دست
سطوتِ کسرےٰ و قیصر رہزنش — بندہا در دست و پا و گردنش
کاہن و پاپا و سلطان و امیر — بہرِ یک نخچیر صد نخچیر گیر
صاحبِ اورنگ و ہم پیرِ کنشت — باج بر کشتِ خرابِ او نوشت
در کلیسا اسقفِ رضواں فروش — بہرِ ایں صیدِ زبوں دامے بدوش
برہمن گل از خیابانش ببرد — خرمنش مغ زادہ با آتش سپرد
از غلامی فطرتِ او دوں شدہ — نغمہ ہا اندر نےِ او خوں شدہ
تا امینے حق بحقداراں سپرد — بندگاں را مسندِ خاقاں سپرد

شعله‌ها از مردهٔ خاکستر گشاد / کوهکن را پایهٔ پرویز داد
اعتبار کاربندان را فزود / خواجگی از کار فرمایان ربود
قوّت او هر کهن پیکر شکست / نوعِ انسان را حصارِ تازه بست
تازه جاں اندر تنِ آدم دمید / بنده را باز از خداوندان خرید
زادنِ او مرگِ دنیائے کہن / مرگِ آتش خانه و دیر و شمن
حریت زاد از ضمیرِ پاکِ او / ایں مئے نوشین چکید از تاکِ او
عصرِ نو کایں صد چراغ آورده است / چشم در آغوشِ او وا کرده است
نقشِ نو بر صفحهٔ ہستی کشید / اُمّتے گیتی کشائے آفرید
اُمّتے از ما سوا بیگانهٔ / بر چراغِ مصطفیٰ پروانهٔ
اُمّتے از گرمیِ حق سینه تاب / ذرّه اش شمعِ حریمِ آفتاب
کائنات از کیفِ او رنگیں شده / کعبه با بت خانه هائے چیں شده
مرسلان و انبیا آبائے او / (۱) اکرمِ او نزدِ حق اتقائے او

(۱) اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰہِ اَتْقٰکُمْ (آیهٔ شریفه)

کُلُّ مُؤْمِنٍ اِخْوَةٌ اندر دلش / حُرّیت سرمایهٔ آب و گلش
ناشکیبِ امتیازات آمده / در نهادِ او مساوات آمده
همچو سرو آزاد فرزندانِ او / (۱) پخته از قَالُوا بَلٰی پیمانِ او
سجدهٔ حق گل بسیمائش زده
ماه و انجم بوسه بر پائش زده

حکایت بو عبید و جابان در معنیِ اخوتِ اسلامیه

شد اسیرِ مسلمے اندر نبرد / (۲)(۳) قائدے از قائدانِ یزدجرد
گبر باراں دیده و عیّار بود / حیله جوئے و پرفن و مکّار بود
از مقامِ خود خبردارش نه کرد / هم ز نامِ خود خبردارش نه کرد

(۱) اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ قَالُوا بَلٰی (آیهٔ شریفه) ۱۲- (۲) قائد: سپه سالار ۱۲- (۳) یزدجرد نامِ شهنشاه ایران

گفت میخواہم کہ جاں بخشی مرا / چوں مسلماناں اماں بخشی مرا

کرد مسلم تیغ را اندر نیام / گفت خونت ریختن برمن حرام

چوں درفشِ کاویانی چاک شد / (۱) آتشِ اولادِ ساساں خاک شد

آشکارا شد کہ جابان است او / میرِ سربازانِ ایران است او

قتلِ او از میرِ عسکر خواستند / از فریبِ او سخن آراستند

بوعبید آں سیدِ فوجِ حجاز / در وغا عزمش ز لشکر بے نیاز

گفت اے یاراں مسلمانیم ما / تارِ چنگیم و یک آہنگیم ما

نعرۂ حیدرؓ نوائے بوذرؓ است / گرچہ از حلقِ بلالؓ و قنبرؓ است

ہر یکے از ما امینِ ملت است / صلح و کینش صلح و کینِ ملت است

ملت ار گردد اساسِ جانِ فرد / عہدِ ملت می شود پیمانِ فرد

گرچہ جابان دشمنِ ما بودہ است / مسلمے او را اماں بخشودہ است

(۱) درفشِ کاویانی - ایرانی علم کا نام ۱۲

خونِ او اے معشرِ خیر الانام / بر دمِ تیغِ مسلماناں حرام

حکایت سلطان مراد و معمار در معنئ مساواتِ اسلامیہ

بود معمارے ز اقلیمِ خجند / در فنِ تعمیر نامِ او بلند

ساخت آں صنعت گرِ فرہاد زاد / مسجدے از حکمِ سلطانِ مراد

خوش نیامد شاہ را تعمیرِ او / خشمگیں گردید از تقصیرِ او

آتشِ سوزندہ از چشمش چکید / دستِ آں بیچارہ از خنجر برید

جوئے خوں از ساعدِ معمار رفت / پیشِ قاضی ناتوان و زار رفت

آں ہنرمندے کہ دستش سنگ سفت / داستانِ جورِ سلطاں باز گفت

گفت اے پیغامِ حق گفتارِ تو / حفظِ آئینِ محمدؐ کارِ تو

سفتۂ گوشِ سطوتِ شاہاں نیم
قطع کن از روئے قرآں دعویم

قاضیِ عادل بدنداں خستہ لب
کرد شہ را در حضورِ خود طلب

رنگِ شہ از ہیبتِ قرآں پرید
پیشِ قاضی چوں خطاکاراں رسید

از خجالت دیدہ برپا دوختہ
عارضِ او لالہ ہا اندوختہ

یک طرف فریادیِ دعوٰے گرے
یک طرف شاہنشہِ گردوں فرے

گفت شہ از کردہ خجلت بردہ ام
اعتراف از جرمِ خود آوردہ ام

گفت قاضی فِی القصاص آمد حیٰوۃ (۱)
زندگی گیرد بایں قانوں ثبات

عبدِ مسلم کمتر از احرار نیست
خونِ شہ رنگیں تر از معمار نیست

چوں مراد ایں آیۂ محکم شنید
دستِ خویش از آستیں بیروں کشید

مدّعی را تابِ خاموشی نماند
آیۂ بالعدلِ والاحسان خواند (۲)

گفت از بہرِ خدا بخشیدمش
از برائے مصطفےٰ بخشیدمش

(۱) وَلَکُمْ فِی الْقِصَاصِ حَیٰوۃٌ یٰا اُولِی الْاَلْبَابِ (آیہ شریفہ)
(۲) اِنَّ اللّٰہَ یَاْمُرُکُمْ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ ط (آیہ شریفہ)

یافت مورے بر سلیمانے ظفر
سطوتِ آئینِ پیغمبر نگر

پیشِ قرآں بندہ و مولا یکے است
بوریا و مسندِ دیبا یکے است

در معنیٔ حرّیتِ اسلامیہ و سرّ حادثۂ کربلا

ہر کہ پیماں با ہوالموجود بست
گردنش از بندِ ہر معبود رست

مومن از عشق است و عشق از مومن است
عشق را ناممکنِ ما ممکن است

عقل سفاک است و او سفاک تر
پاک تر چالاک تر بیباک تر

عقل در پیچاکِ اسباب و علل
عشق چوگاں بازِ میدانِ عمل

عشق صید از زورِ بازو افگند
عقل مکار است و دامے می زند

عقل را سرمایہ از بیم و شک است
عشق را عزم و یقیں لاینفک است

آں کند تعمیر تا ویراں کند | این کند ویراں کہ آباداں کند
عقل چوں باد است ارزاں در جہاں | عشق کمیاب و بہائے او گراں
عقل محکم از اساسِ چون و چند | عشق عریاں از لباسِ چون و چند
عقل میگوید کہ خود را پیش کن | عشق گوید امتحانِ خویش کن
عقل با غیر آشنا از اکتساب | عشق از فضل است و با خود در حساب
عقل گوید شاد شو آباد شو | عشق گوید بندہ شو آزاد شو
عشق را آرامِ جاں حرّیت است | ناقہ اش را سارباں حرّیت است
آں شنیدستی کہ ہنگامِ نبرد | عشق با عقلِ ہوس پرور چہ کرد
آں امامِ عاشقاں پورِ بتولؓ | سروِ آزادے ز بستانِ رسولؐ
اللہ اللہ بائے بسم اللہ پدر (۱) | معنیِ ذبحٍ عظیمٍ آمد پسر
بہرِ آں شہزادۂ خیر الملل (۲) | دوشِ ختم المرسلینؐ نعم الجمل

(۱) وَفَدَیْنٰہُ بِذِبْحٍ عَظِیْمٍ (آیہ شریفہ)
(۲) نعم الجمل جملکما و نعم العدلان انتما (حدیث)

سرخ رو عشقِ غیور از خونِ او | شوخیِ این مصرع از مضمونِ او
در میانِ امت آں کیواں جناب | ہمچو حرفِ قُلْ ھُوَ اللّٰہ در کتاب
موسیٰ و فرعون و شبّیرؓ و یزید | این دو قوت از حیات آید پدید
زندہ حق از قوّتِ شبّیری است | باطل آخر داغِ حسرت میری است
چوں خلافت رشتہ از قرآں گسیخت | حرّیت را زہر اندر کام ریخت
خاست آں سر جلوۂ خیر الاممؐ | چوں سحابِ قبلہ باراں در قدم
بر زمینِ کربلا بارید و رفت | لالہ در ویرانہ ہا کارید و رفت
تا قیامت قطعِ استبداد کرد | موجِ خونِ او چمن ایجاد کرد
بہرِ حق در خاک و خوں غلطیدہ است (۱) | پس بنائے لا الہ گردیدہ است
مدعایش سلطنت بودے اگر | خود نکردے با چنیں ساماں سفر
دشمناں چوں ریگِ صحرا لاتعد (۲) | دوستانِ او بہ یزداں ہم عدد

(۱) "حقا کہ بنائے لا الہ ہست حسینؓ" (خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ) ۱۲
(۲) لاتعد - بے شمار ۱۲

سرِ ابراہیمؑ و اسمٰعیلؑ بود — یعنی آں اجمال را تفصیل بود

عزمِ او چوں کوہساراں استوار — پایدار و تند سیر و کامگار

تیغ بہرِ عزتِ دین است و بس — مقصدِ او حفظِ آئین است و بس

ماسوا اللہ را مسلماں بندہ نیست — پیشِ فرعونے سرش افگندہ نیست

خونِ او تفسیرِ ایں اسرار کرد — ملتِ خوابیدہ را بیدار کرد

تیغِ لا چوں از میاں بیروں کشید — از رگِ اربابِ باطل خوں کشید

نقشِ الا اللہ بر صحرا نوشت — سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت

رمزِ قرآں از حسینؑ آموختیم — ز آتشِ او شعلہ ہا اندوختیم

شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت — سطوتِ غرناطہ ہم از یاد رفت

تارِ ما از زخمہ اش لرزاں ہنوز — تازہ از تکبیرِ او ایماں ہنوز

اے صبا اے پیکِ دور افتادگاں
اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رساں

در معنیِ ایں کہ چوں ملتِ محمدیہؐ مؤسس بر توحید و رسالت است پس نہایتِ مکانی ندارد

جوہرِ ما با مقامے بستہ نیست — بادۂ تندش بجامے بستہ نیست

ہندی و چینی سفالِ جامِ ماست — رومی و شامی گلِ اندامِ ماست

قلبِ ما از ہند و روم و شام نیست — مرز و بومِ او بجز اسلام نیست

پیشِ پیغمبر چو کعبؓ پاک زاد (۱) — ہدیہ آورد از بانت سعاد

در ثنایش گوہرِ شب تاب سفت — سیفِ مسلول از سیوف الہند گفت

(۱) حضرت کعبؓ نبی کریمؐ کو بہت ایذا دیا کرتے تھے فتح مکہ کے بعد مکے سے بھاگ کر طائف چلے گئے وہاں سے قصیدہ بانت سعاد لکھ کر حضور اکرمؐ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گذشتہ گناہوں کی معافی مانگی۔ حضورؐ نے ان کو معاف کر دیا اور قصیدے کے صلے میں اپنی چادرِ مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعبؓ نے حضورؐ کو "سیفٌ من سیوف الہند" (ہندوستان کی تلواروں میں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا مگر حضورؐ نے کعبؓ کے مصرع میں اصلاح دیکر فرمایا سیفٌ من سیوف اللہ کہنا چاہئے (یعنی خدا کی تلواروں میں سے ایک تلوار)

آں مقامش برتر از چرخِ بلند — نامدش نسبت با قلیمے پسند
گفت سیفٌ من سیوف اللہ گو — حق پرستی جز براہِ حق مپو
ہم چناں آں رازدانِ جزو و کل — گردِ پایش سرمۂ چشمِ رسل
گفت با امت "ز دنیائے شما — دوست دارم طاعت و طیب و نسا"
گر ترا ذوقِ معانی رہنماست — نکتۂ پوشیدہ در حرفِ "شما"ست
یعنی آں شمعِ شبستانِ وجود — بود در دنیا و از دنیا نبود
جلوۂ او قدسیاں را سینہ سوز — (۱) بود اندر آب و گِل آدم ہنوز
من ندانم مرز و بومِ او کجاست — ایں قدر دانم کہ با ما آشناست
ایں عناصر را جہانِ ما شمرد — خویشتن را میہمانِ ما شمرد
زانکہ ما از سینہ جاں گم کردہ ایم — خویش را در خاکداں گم کردہ ایم
مسلم استی دل با قلیمے مبند — گم مشو اندر جہانِ چون و چند

(۱) کنتُ نبیاً و الآدم بین الماء و الطین۔

می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم — در دلِ او یاوہ گردد شام و روم
دل بدست آور کہ در پہنائے دل
می شود گم ایں سرائے آب و گِل
عقدۂ قومیتِ مسلم کشود — از وطن آقائے ما ہجرت نمود
حکمتش یک ملتِ گیتی نورد — بر اساسِ کلمۂ تعمیر کرد
تا ز بخششہائے آں سلطانِ دیں — مسجدِ ما شد ہمہ روئے زمیں
آں کہ در قرآں خدا او را ستود — (۱) آں کہ حفظِ جانِ او موعود بود
دشمناں بے دست و پا از ہیبتش — لرزہ بر تن از شکوہِ فطرتش
پس چرا از مسکنِ آبا گریخت؟ — تو گماں داری کہ از اعدا گریخت؟
قصہ گویاں حق ز ما پوشیدہ اند — معنیِ ہجرت غلط فہمیدہ اند
ہجرت آئینِ حیاتِ مسلم است — ایں ز اسبابِ ثباتِ مسلم است
معنیِ او از تنک آبی رم است — ترکِ شبنم بہرِ تسخیرِ یم است

(۱) واللہ یعصمک من الناس (آیۂ شریفہ)

بگذر از گل گلستان مقصود تست　　این زیان پیرایهٔ بند سود تست
مهر را آزاده رفتن آبروست　　عرصهٔ آفاق زیر پای اوست
همچو جو سرمایه از باران مخواه　　بیکران شو در جهان پایان مخواه
بود بحر تلخ رو یک ساده دشت　　ساحلی ورزید و از شرم آب گشت
بایدت آهنگ تسخیر همه　　تا تو می باشی فراگیر همه
صورت ماهی به بحر آباد شو　　یعنی از قید مقام آزاد شو
هر که از قید جهات آزاد شد　　چون فلک در شش جهت آباد شد
بوی گل از ترک گل جولانگر است　　در فراخای چمن خودگستر است
ای که یک جا در چمن انداختی　　مثل بلبل با گلی در ساختی
چون صبا بار قبول از دوش گیر　　گلشن اندر حلقهٔ آغوش گیر

از فریب عصر نو هشیار باش
ره فتد ای راهرو هشیار باش

در معنی اینکه وطن اساس ملیت نیست

آن چنان قطع اخوت کرده اند　　بر وطن تعمیر ملت کرده اند
تا وطن را شمع محفل ساختند　　نوع انسان را قبائل ساختند
جنتی جستند در بئس القرار (۱)　　تا احلوا قومهم دار البوار
این شجر جنت ز عالم برده است　　تلخی پیکار بار آورده است
مردمی اندر جهان افسانه شد　　آدمی از آدمی بیگانه شد
روح از تن رفت و هفت اندام ماند (۲)　　آدمیت گم شد و اقوام ماند
تا سیاست مسند مذهب گرفت　　این شجر در گلشن مغرب گرفت
قصهٔ دین مسیحائی فسرد　　شعلهٔ شمع کلیسائی فسرد

(۱) أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ ۝ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَبِئْسَ الْقَرَارُ (آیهٔ شریفه)

(۲) هفت اندام - اعضای جسمانی -

اُسقُف از بطیاقتی درماندهٔ (۱) — مهره ها از کف بروں افشاندهٔ
قومِ عیسےٰ بر کلیسا پا زده — نقد آئینِ چلیپا وا زده
دہریت چوں جامهٔ مذہب درید — مرسلے از حضرت شیطاں رسید
آں فلارنساوئ باطل پرست (۲) — سرمهٔ او دیدهٔ مردم شکست
نسخهٔ بہر شہنشاہاں نوشت — در گلِ ما دانهٔ پیکار کشت
فطرتِ او سوئے ظلمت بُرده رخت — حق ز تیغ خامهٔ او لخت لخت
بتگری مانندِ آذر پیشه اش — بست نقشِ تازهٔ اندیشه اش
مملکت را دینِ او معبود ساخت — فکرِ او مذموم را محمود ساخت
بوسه تا بر پائے ایں معبود زد — نقد حق را بر عیار سود زد
باطل از تعلیمِ او بالیده است — حیله اندازی فنے گردیده است
طرحِ تدبیرِ زبوں فرجام ریخت (۳) — ایں خسک در جادهٔ ایام ریخت

(۱) اُسقف - پاپائے اعظم ۱۲ - (۲) فلارنساوی یعنی میکی اولی - کتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں پیدا ہوا - ۱۲ - (۳) خسک - کانٹے ۱۲ -

شب بچشمِ اہلِ عالم چیده است
مصلحت تزویر را نامیده است

در معنیِ ایں که ملّتِ محمّدیه نہایتِ زمانی ہم ندارد که دوام ایں ملّتِ شریفه موعود است

در بہاراں جوشِ بلبل دیدهٔ — رستخیزِ غنچه و گل دیدهٔ
چوں عروساں غنچه ہا آراسته — از زمیں یک شہرِ انجم خاسته
سبزه از اشکِ سحر شوئیدهٔ — از سرودِ آبجو خوابیدهٔ
غنچهٔ برمی دمد از شاخسار — گیردش بادِ نسیم اندر کنار
غنچهٔ از دستِ گلچیں خوں شود — از چمن مانندِ بو بیروں رود

بست قمری آشیاں بلبل پرید | قطرۂ شبنم رسید و بو رمید
رخصت صد لالۂ ناپایدار | کم نسازد رونقِ فصلِ بہار
از زیاں گنجِ فراوانش ہماں | محفلِ گلہائے خندانش ہماں
فصلِ گل از نسترن باقی تراست | از گل و سرو و سمن باقی تراست
کانِ گوہر پورے گوہر گرے | کم نگردد از شکستِ گوہرے
صبح از مشرق ز مغرب شام رفت | جامِ صد روز از خُمِ ایّام رفت
بادہ ہا خوردند و صہبا باقی است | دوشہا خوں گشت و فردا باقی است
ہمچناں از فردہائے پے سپر | ہست تقویمِ امم پائندہ تر
در سفر یار است و صحبت قائم است | فرد رہ گیر است و ملت قائم است
ذاتِ او دیگر صفاتش دیگر است | سنّتِ مرگ و حیاتش دیگر است
فرد بر می خیزد از مشتِ گلے | قوم زاید از دلِ صاحبدلے
فرد پورِ شصت و ہفتاد است و بس | قوم را صد سال مثلِ یک نفس

زندہ فرد از ارتباطِ جان و تن | زندہ قوم از حفظِ ناموسِ کہن
مرگِ فرد از خشکئ رودِ حیات | مرگِ قوم از ترکِ مقصودِ حیات
گرچہ ملت ہم بمیرد مثلِ فرد (۱) | از اجل فرماں پذیرد مثلِ فرد
امتِ مسلم ز آیاتِ خداست | اصلش از ہنگامۂ قَالُوا بَلٰی است
از اجل ایں قوم بے پرواستے (۲) | استوار از نحن نزّلنا ستے
ذکر قایم از قیامِ ذاکر است | از دوامِ او دوامِ ذاکر است
تا خدا اَنْ یُّطْفِئُوا فرمودہ است (۳) | از فسردن ایں چراغ آسودہ است
اُمّتے در حق پرستی کاملے | اُمّتے محبوبِ ہر صاحبدلے
حق بروں آورد ایں تیغِ اصیل | از نیامِ آرزوہائے خلیلؑ
تا صداقت زندہ گردد از دمش | غیرِ حق سوزد ز برقِ پیہمش
ما کہ توحیدِ خدا را حُجتیم | حافظِ رمزِ کتاب و حکمتیم

(۱) وَلِکُلِّ اُمَّۃٍ اَجَلٌ (آیہ شریفہ) ۱۲ - (۲) اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَاِنَّا لَہٗ لَحٰفِظُوْنَ (آیہ شریفہ)
(۳) یُرِیْدُوْنَ اَنْ یُّطْفِئُوْا نُوْرَ اللّٰہِ بِاَفْوَاہِہِمْ وَاللّٰہُ مُتِمُّ نُوْرِہٖ وَلَوْ کَرِہَ الْکٰفِرُوْنَ (۶)

آسماں با ما سرِ پیکار داشت — در بغل یک فتنهٔ تاتار داشت
بندها از پا کشود آں فتنه را — بر سرِ ما آزمود آں فتنه را
فتنهٔ پامالِ راهش محشرے — کشتهٔ تیغِ نگاهش محشرے
خفته صد آشوب در آغوشِ او — صبحِ امروزے نزاید دوشِ او
سطوتِ مسلم بخاک و خوں تپید — دید بغداد آنچه روما هم ندید
تو مگر از چرخِ کج رفتار پرس — زاں نو آئینِ کهن پندار پرس
آتشِ تاتاریاں گلزارِ کیست ؟ — شعله هائے او گلِ دستارِ کیست ؟
زانکه ما را فطرت ابراهیمی است — هم به مولا نسبتِ ابراهیمی است
از تهِ آتش براندازیم گُل — نارِ هر نمرود را سازیم گُل
شعله هائے انقلابِ روزگار — چوں بباغِ ما رسد گردد بهار
رومیاں را گرم بازاری نماند — آں جهانگیری جهانداری نماند
شیشهٔ ساسانیاں در خوں نشست — رونقِ خمخانهٔ یوناں شکست

مصر هم در امتحاں ناکام ماند — استخوانِ او تهِ اهرام ماند
در جهاں بانگِ اذاں بود است و هست — ملتِ اسلامیاں بود است و هست
عشق آئینِ حیاتِ عالم است — امتزاجِ سالماتِ عالم است
عشق از سوزِ دلِ ما زنده است — از شرارِ لا اله تابنده است
گرچه مثلِ غنچه دلگیریم ما
گلستاں میرد اگر میریم ما

در معنیِ ایں که نظامِ ملت غیر از آئین صورت نه بندد و آئینِ ملتِ محمدیه قرآن است

ملتے را رفت چوں آئیں ز دست — مثلِ خاک اجزائے او از هم شکست

هستیِ مسلم ز آئین است و بس   باطنِ دینِ نبیؐ این است و بس

برگِ گل شد چون ز آئین بسته شد   گل ز آئین بسته شد گلدسته شد

نغمه از ضبطِ صدا پیداستے   ضبط چون رفت از صدا غوغاستے

در گلوئے ما نفس موجِ هواست   چون هوا پابندِ نے گردد نواست

تو همی دانی که آئینِ تو چیست؟   زیرِ گردون سرِّ تمکینِ تو چیست؟

آن کتابِ زنده قرآنِ حکیم   حکمتِ او لایزال است و قدیم

نسخهٔ اسرارِ تکوینِ حیات   بے ثبات از قوتش گیرد ثبات

حرفِ او را ریب (۱) نے تبدیل (۲) نے   آیه‌اش شرمندهٔ تاویل نے

پخته‌تر سودائے خام از زورِ او   در فتد با سنگ جام از زورِ او

می بَرَد پابند و آزاد آورد   صید بندان را بفریاد آورد

نوعِ انسان را پیامِ آخرین   حاملِ او رحمة للعالمینؐ

(۱) لاریب فیه ط (آیہ شریفہ) ۱۲- (۲) لاتبدیل لکلمة الله (آیہ شریفہ) ۱۲

ارج می گیرد ازو نا ارجمند   بنده را از سجده سازد سربلند

رهزنان از حفظِ او رهبر شدند   از کتابے صاحبِ دفتر شدند

دشت پیمایان ز تابِ یک چراغ   صد تجلی از علوم اندر دماغ

آنکه دوشِ کوه بارش برنتافت (۱)   سطوتِ او زهرهٔ گردون شگافت

بنگر آن سرمایهٔ آمالِ ما   گنجد اندر سینهٔ اطفالِ ما

آن جگرتابِ بیابانِ کم آب   چشمِ او احمر ز سوزِ آفتاب

خوشتر از آهو رمِ جمّازه اش (۲)   گرم چون آتش دمِ جمّازه اش

رختِ خواب افگنده در زیرِ نخیل   صبحدم بیدار از بانگِ رحیل

دشت سیر از بام و در نا آشنا   هرزه گردو از حضر نا آشنا

تا دلش از گرمیِ قرآن تپید   موجِ بیتابش چو گوهر آرمید

خواند ز آیاتِ مبینِ او سبق   بنده آمد خواجه رفت از پیشِ حق

(۱) اِنّا عرضنا الامانة علی السموٰت والارض ..... الخ (آیہ شریفہ) ۱۲- (۲) جمازہ - اونٹنی ۱۲

از جهانبانی نوا زد ساز او — مسندِ جم گشت پا انداز او
شهرها از گرد پایش ریختند — صد چمن از یک گلش انگیختند
ای گرفتارِ رسوم ایمانِ تو — شیوه های کافری زندانِ تو
قطع کردی امرِ خود را در زُبُر (۱) — جاده پیمائی اِلیٰ شیءٍ نُکُر (۲)
گر تو می خواهی مسلمان زیستن — نیست ممکن جز بقرآن زیستن
صوفیٔ پشمینه پوشِ حال مست — از شرابِ نغمهٔ قوّال مست
آتش از شعرِ عراقی در دلش — در نمی سازد بقرآن محفلش
از کلاه و بوریا تاج و سریر — فقرِ او از خانقاهاں باج گیر
واعظِ دستاں زنِ افسانه بند — معنیٔ او پست و حرفِ او بلند
از خطیب و دیلمی گفتارِ او — با ضعیف و شاذ و مرسل کارِ او (۳)

(۱) فَتَقَطَّعُوْا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا - (آیهٔ شریفه) - (۲) یوم یدع الداع الی شیءٍ نکر (آیهٔ شریفه)
(۳) خطیب و دیلمی اسمائے محدثین - ضعیف و شاذ و مرسل - اقسامِ حدیث - ۱۲

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کامے که می خواهی بیاب

در معنیِ این که در زمانهٔ انحطاط تقلید از اجتهاد اولیتر است

عهدِ حاضر فتنه ها زیرِ سر است — طبعِ ناپروائے او آفت گر است
بزمِ اقوامِ کهن برهم ازو — شاخسارِ زندگی بے نم ازو
جلوه اش ما را ز ما بیگانه کرد — ساز ما را از نوا بیگانه کرد
از دلِ ما آتشِ دیرینه بُرد — نور و نارِ لا اله از سینه برد
مضمحل گردد چو تقویمِ حیات — ملت از تقلید می گیرد ثبات
راهِ آبا رو که این جمعیت است — معنیٔ تقلید ضبطِ ملت است
در خزاں اے بے نصیب از برگ و بار — از شجر مگسل بامیدِ بهار

بحر گم کردی زیان اندیش باش
حافظ جوئے کم آب خویش باش

شاید از سیل قہستان برخوری
باز در آغوش طوفان پروری

پیکرت دارد اگر جانِ بصیر
عبرت از احوالِ اسرائیل گیر

گرم و سردِ روزگارِ او نگر
سختیٔ جانِ نزارِ او نگر

خون گران سیر است در رگہائے او
سنگِ صد دریوزہ از سیمائے او

پنجۂ گردوں چو انگورش فشرد
یادگارِ موسےٰ و ہاروں نمرد

از نوائے آتشینش رفت سوز
لیکن اندر سینہ دم دارد ہنوز

زانکہ چوں جمعیتش از ہم شکست
جز براہِ رفتگاں محمل نہ بست

اے پریشاں محفلِ دیرینہ ات
مُرد شمعِ زندگی در سینہ ات

نقش بر دل معنیٔ توحید کن
چارۂ کارِ خود از تقلید کن

اجتہاد اندر زمانِ انحطاط
قوم را برہم ہمی پیچد بساط

ز اجتہادِ عالمانِ کم نظر
اقتدا بر رفتگاں محفوظ تر

عقلِ آبایت ہوس فرسودہ نیست
کارِ پاکاں از غرض آلودہ نیست

فکرِ شاں ریسد ہمے باریک تر
ورعِ شاں با مصطفےٰ نزدیک تر

ذوقِ جعفرؓ کاوشِ رازیؒ نماند
آبروئے ملتِ تازی نماند

تنگ بر ما رہگذارِ دیں شد است
ہر لئیمے رازدارِ دیں شد است

اے کہ از اسرارِ دیں بیگانۂ
با یک آئیں ساز اگر فرزانۂ

من شنیدستم ز نباضِ حیات
اختلافِ تست مقراضِ حیات

از یک آئینی مسلماں زندہ است
پیکرِ ملت ز قرآں زندہ است

ما ہمہ خاک و دلِ آگاہ اوست
اعتصامش کن کہ حبل اللہ اوست

چوں گہر در رشتۂ او سفتہ شو
ورنہ مانندِ غبار آشفتہ شو

در معنی اینکه پختگی سیرت ملیه از اتباع آئین الهیه است

در شریعت معنیٔ دیگر مجو / غیر ضو در باطن گوهر مجو
این گهر را خود خدا گوهر گر است / ظاهرش گوهر بطونش گوهر است
علم حق غیر از شریعت هیچ نیست / اصل سنت جز محبت هیچ نیست
فرد را شرع است مرقات[۱] یقین / پخته تر از وے مقامات یقین
ملت از آئین حق گیرد نظام / از نظام محکمے خیزد دوام
قدرت اندر علم او پیداستے / هم عصا و هم ید بیضاستے
با تو گویم سر اسلام است شرع / شرع آغاز است و انجام است شرع
اے که باشی حکمت دیں را امیں / با تو گویم نکتهٔ شرع مبیں
چوں کسے گردد مزاحم بے سبب / با مسلماں در ادائے مستحب
مستحب را فرض گردانیده اند / زندگی را عین قدرت دیده اند

[۱] مرقات - زینہ ۱۲

روز هیجا[۱] لشکر اعدا اگر / بر گمان صلح گردد بے خطر
گیرد آساں روزگار خویش را / بشکند حصن و حصار خویش را
تا نگیرد باز کار او نظام / تاختن بر کشورش آمد حرام
سر ایں فرمان حق دانی که چیست / زیستن اندر خطرها زندگیست
شرع میخواهد که چوں آئی بجنگ / شعله گردی واشگافی کام سنگ
آزماید قوت بازوئے تو / می نهد الوند[۲] پیش روئے تو
باز گوید سرمه ساز الوند را / از تف خنجر گداز الوند را
نیست میش ناتوانے لاغرے / در خور سر پنجهٔ شیر نرے
باز چوں با صعوه[۳] خوگر می شود / از شکار خود زبوں تر می شود
شارع آئیں شناس خوب و زشت / بهر تو ایں نسخهٔ قدرت نوشت
از عمل آهن عصب می سازدت / جائے خوبے در جهاں اندازدت

(۱) هیجا - جنگ ۱۲ - (۲) الوند - ایران کے ایک پہاڑ کا نام ۱۲ - (۳) صعوہ - ممولا ۱۲

خستہ باشی استوارت می کند   پختہ مثلِ کوہسارت می کند
ہست دینِ مصطفیٰ دینِ حیات   شرعِ او تفسیرِ آئینِ حیات
گر زمینی آسماں سازد ترا   آنچہ حق می خواہد آں سازد ترا

صیقلش آئینہ سازد سنگ را
از دلِ آہن رباید زنگ را

تا شعارِ مصطفیٰ از دست رفت   قوم را رمزِ بقا از دست رفت
آں نہالِ سربلند و استوار   مسلمِ صحرائیِ اشتر سوار
پائے تا در وادیِ بطحا گرفت   تربیت از گرمیِ صحرا گرفت
آں چناں کاہید از بادِ عجم   ہمچو نے گردید از بادِ عجم
آنکہ کشتے شیر را چوں گوسفند   گشت از پامالِ مورے دردمند
آنکہ از تکبیرِ او سنگ آب گشت   از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت
آنکہ عزمش کوہ را کاہے شمرد   با توکل دست و پائے خود سپرد

آنکہ ضربش گردنِ اعدا شکست   قلبِ خویش از ضربِ ہائے سینہ خست
آنکہ گامش نقشِ صد ہنگامہ بست   پائے اندر گوشۂ عزلت شکست
آنکہ فرمانش جہاں را ناگزیر   بر درش اسکندر و دارا فقیر
کوششِ او با قناعت ساز کرد   تا بہ کشکولِ گدائی ناز کرد
شیخ احمد سیدِ گردوں جناب (۱)   کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب
گل کہ می پوشد مزارِ پاکِ او   لا الٰہ گویاں دمد از خاکِ او
با مریدے گفت اے جانِ پدر   از خیالاتِ عجم باید حذر
زانکہ فکرش گرچہ از گردوں گذشت   از حدِ دینِ نبیؐ بیروں گذشت
اے برادر ایں نصیحت گوش کن   پندِ آں آقائے ملت گوش کن

قلب را زیں حرفِ حق گرداں قوی
با عرب در ساز تا مسلم شوی

(۱) حضرت شیخ احمد رفاعی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

در معنیٔ ایں کہ حسنِ سیرتِ ملیہ از تادّب بآدابِ محمّدیہ است

سائلے مثلِ قضائے مبرمے   بر درِ ما زد صدائے پیہمے
از غضب چوبے شکستم بر سرش   حاصلِ دریوزہ افتاد از برش
عقل در آغازِ ایامِ شباب   می نیندیشد صواب و ناصواب
از مزاجِ من پدر آزردہ گشت   لالہ زارِ چہرہ اش افسردہ گشت
بر لبش آہے جگر تابے رسید   در میانِ سینۂ او دل تپید
کوکبے در چشمِ او گردید و ریخت   بر سرِ مژگاں دمے تابید و ریخت
ہمچو آں مرغے کہ در فصلِ خزاں   لرزد از بادِ سحر در آشیاں
قد تنم لرزید جانِ غافلم   رفت لیلائے شکیب از محملم

گفت فردا اُمّتِ خیر الرسلؐ   جمع گردد پیشِ آں مولائے کل
غازیانِ ملّتِ بیضائے او   حافظانِ حکمتِ رعنائے او
ہم شہیدانے کہ دیں را حجت اند   مثلِ انجم در فضائے ملت اند
زاہدان و عاشقانِ دل فگار   عالمان و عاصیانِ شرمسار
در میانِ انجمن گردد بلند   نالہ ہائے ایں گدائے دردمند
اے صراطت مشکل از بے مرکبی   من چہ گویم چوں مرا پرسد نبیؐ

"حق جوانے مسلمے با تو سپرد
کو نصیبے از دبستانم نبرد
از تو ایں یک کار آساں ہم نشد
یعنی آں انبارِ گل آدم نشد"

در ملامت نرم گفتار آں کریم   من رہینِ خجلت و امید و بیم
اندکے اندیش و یاد آر اے پسر   اجتماعِ امتِ خیر البشرؐ

باز این ریشِ سفیدِ من نگر — لرزهٔ بیم و امیدِ من نگر
بر پدر این جورِ نازیبا مکن — پیشِ مولا بنده را رسوا مکن
غنچهٔ از شاخسارِ مصطفیٰ — گل شو از بادِ بهارِ مصطفیٰ
از بهارش رنگ و بو باید گرفت — بهرهٔ از خُلقِ او باید گرفت
مرشدِ رومی چه خوش فرموده است — آنکه یم در قطره اش آسوده است
"مگسل از ختم الرسل ایامِ خویش — تکیه کم کن بر فن و بر گامِ خویش"
فطرتِ مسلم سراپا شفقت است — در جهان دست و زبانش رحمت است
آنکه مهتاب از سرِ انگشتش دو نیم — رحمتِ او عام و اخلاقش عظیم
از مقامِ او اگر دور ایستی — از میانِ معشرِ (۱) ما نیستی
تو که مُرغِ بوستانِ ماستی — هم صفیر و هم زبانِ ماستی
نغمهٔ داری اگر تنها مزن — جز به شاخِ بوستانِ ما مزن

(۱) معشر - گروہ - جماعت - ۱۲

هر چه هست از زندگی سرمایه دار — میرد اندر عنصرِ ناسازگار
بلبل استی در چمن پرواز کن — نغمهٔ با هم نوایان ساز کن
ور عقاب استی تهِ دریا مزی — جز بخلوتخانهٔ صحرا مزی
کوکبی؟ می تاب بر گردونِ خویش
پا منه بیرون ز پیرامونِ خویش
قطرهٔ آبی گر از نیسان بری — در فضای بوستانش پروری
تا مثالِ شبنم از فیضِ بهار — غنچهٔ تنگش بگیرد در کنار
از شعاعِ آسمان تابِ سحر — کز فسونش غنچه می بندد شجر
عنصرِ نم برکشی از جوهرش — (۱) ذوقِ رم از سالماتِ مضطرش
گوهرت جز موجِ آبی هیچ نیست — سعیِ تو غیر از سرابی هیچ نیست
در یم اندازش که گردد گوهری — تابِ او لرزد چو تابِ اختری

(۱) سالمات - اجزائے ترکیبی - ۱۲

قطرهٔ نیساں کہ مہجور از یم است — نذرِ خاشاکے مثالِ شبنم است

طینتِ پاکِ مسلماں گوہر است — آب و تابش از یمِ پیغمبر است

آبِ نیسانی بآغوشش درآ — وز میانِ قلزمش گوہر برآ

در جہاں روشن تر از خورشید شو

صاحبِ تابانیِ جاوید شو

در معنیِ ایں کہ حیاتِ ملیہ مرکزِ محسوس میخواہد و مرکزِ ملتِ اسلامیہ بیت الحرام است

می کشایم عقدہ از کارِ حیات — سازمت آگاہِ اسرارِ حیات

چوں خیال از خود رمیدن پیشہ اش — از جہت دامن کشیدن پیشہ اش

در جہانِ دیر و زود آید چساں؟ — وقتِ او فردا و دی زاید چساں؟

گر نظر داری یکے بر خود نگر — جز رمِ پیہم نۂ اے بیخبر

تا نماید تابِ نامشہودِ خویش — شعلۂ او پردہ بند از دودِ خویش

سیرِ او را تا سکوں بیند نظر — موجِ جویش بستہ آمد در گہر

آتشِ او دم بخویش اندر کشید — لالہ گردید و ز شاخے بردمید

فکرِ خامِ تو گراں خیز است و لنگ — تہمتِ گل بست بر پروازِ رنگ

زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست — طائرِ رنگ است و جز پرواز نیست

در قفس درماندہ و آزادہ ہم — با نواہا می زند فریاد ہم

از پرش پرواز شوید دمبدم — چارۂ خود کردہ جوید دمبدم

عقدہ ہا خود می زند در کارِ خویش — باز آساں می کند دشوارِ خویش

پا بگل گردد حیاتِ تیز گام — تا دوبالا گرددش ذوقِ خرام

سازہا خوابیدہ اندر سوزِ او — دوش و فردا زادۂ امروزِ او

دمبدم مشکل گر و آساں گذار　　دمبدم نو آفرین و تازه کار
گرچه مثلِ بو سراپایش رم است　　چوں وطن در سینهٔ گیرد دم است
رشته هائے خویش را بر خود تند　　تکمهٔ گردد گره بر خود زند
در گره چوں دانه دارد برگ و بر　　چشم بر خود وا کند گردد شجر
خلعتے از آب و گل پیدا کند　　دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزیند زندگی
انجمن ها آفریند زندگی

همچناں آئینِ میلادِ امم　　زندگی بر مرکزے آید بهم
حلقه را مرکز چو جاں در پیکر است　　خطِ او در نقطهٔ او مضمر است
قوم را ربط و نظام از مرکزے　　روزگارش را دوام از مرکزے
راز دار و رازِ ما بیت الحرم　　سوزِ ما هم سازِ ما بیت الحرم
چوں نفس در سینهِ او پروریم　　جانِ شیرین است او ما پیکریم

تازه رو بستانِ ما از شبنمش　　مزرعِ ما آب گیر از زمزمش
تاب دار از ذره هایش آفتاب　　غوطه زن اندر فضایش آفتاب
دعوئے او را دلیل استیم ما　　از براهینِ خلیل استیم ما
در جهاں ما را بلند آوازه کرد　　با حدوثِ ما قِدم شیرازه کرد
ملتِ بیضا ز طوفش هم نفس　　همچو صبحِ آفتاب اندر قفس
از حسابِ او یکی بسیاریست　　پخته از بندِ یکی خودداریست
تو ز پیوندِ حریمے زندهٔ　　تا طوافِ او کنی پایندهٔ
در جهاں جانِ امم جمعیت است　　در نگر سرِّ حرم جمعیت است
عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر　　از مآلِ امّتِ موسیٰ بگیر
داد چوں آں قوم مرکز را ز دست　　رشتهٔ جمعیتِ ملت شکست
آنکه بالید اندر آغوشِ رسل　　جزوِ او دانندهٔ اسرارِ کل
دهر سیلی بر بناگوشش کشید　　زندگی خوں گشت و از چشمش چکید

رفت نم از ریشہ ہائے تاکِ او / بیدِ مجنوں ہم نروید خاکِ او

از گُلِ غربت زباں گم کردۂ (۱) / ہم نوا ہم آشیاں گم کردۂ

شمعِ مُردہ نوحہ خواں پروانہ اش / مشتِ خاکم لرزد از افسانہ اش

اے ز تیغِ جورِ گردوں خستہ تن / اے اسیرِ التباسِ وہم و وطن

پیرہن را جامۂ احرام کن / صبح پیدا از غبارِ شام کن

مثلِ آبا غرق اندر سجدہ شو / آنچناں گم شو کہ یکسر سجدہ شو

مسلمِ پیشیں نیازے آفرید / تا بہ نازِ عالم آشوبے رسید

در رہِ حق پا بہ نوکِ خار خست
گلستاں در گوشۂ دستار بست

(۱) از گل غربت۔ یعنی غربت کی وجہ سے ۔ ۱۲

در معنئ ایں کہ جمعیتِ حقیقی از محکم گرفتنِ نصب العین ملیہ است و نصب العین امتِ محمدیہ حفظ و نشرِ توحید است

با تو آموزم زبانِ کائنات / حرف و الفاظ است اعمالِ حیات

چوں ز ربطِ مدعائے بستہ شد / زندگانی مطلعِ برجستہ شد

مدعا گردد اگر مہمیزِ ما / ہمچو صرصر می رود شبدیزِ ما

مدعا راز بقائے زندگی / جمع سیمابِ قوائے زندگی

چوں حیات از مقصدے محرم شود / ضابطِ اسبابِ ایں عالم شود

خویشتن را تابعِ مقصد کند / بہرِ او چیند گزیند رد کند

ناخدا را ایم روی از ساحل است / اختیارِ جادہ ہا از منزل است

بر دلِ پروانہ داغ از ذوقِ سوز / طوفِ او گردِ چراغ از ذوقِ سوز

قیس اگر آوارہ در صحرا ستے | مدعایش محملِ لیلا ستے
تا بود شہر آشنا لیلائے ما | بر نمی خیزد بصحرا پائے ما
ہمچو جاں مقصود پنہاں در عمل | کیف و کم از وے پذیرد ہر عمل
گردشِ خونے کہ در رگہائے ماست | تیز از سعیِ حصولِ مدعاست
از تفِ او خویش را سوزد حیات | آتشے چوں لالہ اندوزد حیات
مدعا مضرابِ سازِ ہمت است | مرکزے کو جاذبِ ہر قوت است
دست و پائے قوم را جنباند او | یک نظر صد چشم را گرداند او
شاہدِ مقصود را دیوانہ شو | طائفِ ایں شمع چوں پروانہ شو
خوش نوائے نغمہ سازِ قم زد است | (۱) زخمۂ معنی بہ ابریشم زد است
تا کشد خار از کفِ پا رہ سپر | می شود پوشیدہ محمل از نظر

(۱) رفتم کہ خار از پا کشم محمل نہاں شد از نظر
یک لحظہ غافل گشتم و صد سالہ راہم دور شد (ملک قمی)

گر بقدرِ یک نفس غافل شدی
دور صد فرسنگ از منزل شدی

ایں کہن پیکر کہ عالم نامِ اوست | (۱) ز امتزاجِ امہات اندامِ اوست
صد نیستاں کاشت تا یک نالہ رست | صد چمن خوں کرد تا یک لالہ رست
نقشہا آورد و افگند و شکست | تا بہ لوحِ زندگی نقشِ تو بست
نالہ ہا در کشتِ جاں کاریدہ است | تا نوائے یک اذاں بالیدہ است
مدتے پیکار با احرار داشت | با خداوندانِ باطل کار داشت
تخمِ ایماں آخر اندر گل نشاند | با زبانت کلمۂ توحید خواند
نقطۂ ادوارِ عالم لا الہ | انتہائے کارِ عالم لا الہ
چرخ را از زورِ او گردندگی | مہر را پایندگی رخشندگی
بحر گوہر آفرید از تابِ او | موج در دریا تپید از تابِ او

(۱) امتزاج امہات یعنی عناصر کا اختلاط۔ ۱۲

خاک از موجِ نسیمش گُل شود　　مشتِ پر از سوزِ او بلبل شود

شعله در رگهائے تاک از سوزِ او　　خاکِ مینا تابناک از سوزِ او

نغمه هایش خفته در سازِ وجود　　جویدت اے زخمه ور سازِ وجود

صد نوا داری چو خوں در تن رواں　　خیز و مضرابے به تارِ او رساں

زانکه در تکبیر رازِ بودِ تست　　حفظ و نشرِ لا اله مقصودِ تست

تا نه خیزد بانگِ حق از عالمے　　گر مسلمانی نیاسائی دمے

می ندانی آیهٔ اُمّ الکتاب　　(۱) امتِ عادل ترا آمد خطاب

آب و تابِ چهرهٔ ایامِ تو　　در جهاں شاهد علی الاقوام تو

نکته سنجاں را صلائے عام ده　　از علومِ اُمّیے پیغام ده

اُمّیے پاک از هوای گفتارِ او　　(۲) (۳) شرحِ رمزِ ما غویٰ گفتارِ او

(۱) وکذلک جعلنٰکم اُمّةً وّسطاً لتکونوا شهداء علی الناس ط

(۲) وما ینطق علی الهویٰ -۱۲

(۳) وما ضلّ صاحبکم وما غویٰ -۱۲

تا بدست آورد نبضِ کائنات　　وا نمود اسرارِ تقویمِ حیات

از قبائے لاله هائے ایں چمن　　پاک شست آلودگیهائے کهن

در جهاں وابستهٔ دینش حیات　　نیست ممکن جز بآئینش حیات

اے که می داری کتابش در بغل　　تیز تر نه پا به میدانِ عمل

فکرِ انساں بت پرستے بتگرے　　هر زماں در جستجوئے پیکرے

باز طرحِ آذری انداخت است　　تازه تر پروردگارے ساخت است

کاید از خوں ریختن اندر طرب　　نامِ او رنگ است و هم ملک و نسب

آدمیت کشته شد چوں گوسفند　　پیشِ پائے ایں بتِ ناارجمند

اے که خوردستی ز مینائے خلیلؑ　　گرمیِ خونت ز صهبائے خلیلؑ

بر سرِ ایں باطلِ حق پیرهن　　تیغِ لا موجود الّا هو بزن

جلوه در تاریکیِ ایام کن　　(۱) آنچه بر تو کامل آمد عام کن

(۱) اَلْیَوْمَ اکملت لکم دینکم واتممت علیکم نعمتی -

لرزم از شرمِ تو چوں روزِ شمار — پرسدت آں آبروئے روزگار

حرفِ حق از حضرتِ ما بُردۂ
پس چرا با دیگراں نسپردۂ

در معنیِ ایں کہ توسیعِ حیاتِ ملّیہ از تسخیرِ قوائے نظامِ عالم است

اے کہ با نادیدہ پیماں بستۂ — ہمچو سیل از قیدِ ساحل رستۂ

چوں نہال از خاکِ ایں گلزار خیز — دل بغائب بند و با حاضر ستیز

ہستیِ حاضر کند تفسیرِ غیب — می شود دیباچۂ تسخیرِ غیب

ماسوا از بہرِ تسخیر است و بس — سینۂ او عرضۂ تیر است و بس

از کُنِ حق ماسوا شد آشکار — تا شود پیکانِ تو سنداں گذار

رشتۂ باید گرہ اندر گرہ — تا شود لطفِ کشودن را فرہ

(۱) عرضہ - نشانہ (۲) فرہ - شان و شوکت

غنچۂ؟ از خود چمن تعبیر کن — شبنمی؟ خورشید را تسخیر کن

از تو می آید اگر کارِ شگرف — از دمِ گرمے گداز ایں شیرِ برف

ہر کہ محسوسات را تسخیر کرد — عالمے از ذرّۂ تعمیر کرد

آنکہ تیرش قدسیاں را سینہ خست — اوّل آدم را سرِ فتراک بست

عقدۂ محسوس را اوّل کشود — ہمت از تسخیرِ موجود آزمود

کوہ و صحرا دشت و دریا بحر و بر — تختۂ تعلیمِ اربابِ نظر

اے کہ از تاثیرِ افیوں خفتۂ — عالمِ اسباب را دوں گفتۂ

خیز و وا کن دیدۂ مخمور را — دوں مخواں ایں عالمِ مجبور را

غایتش توسیعِ ذاتِ مسلم است — امتحانِ ممکناتِ مسلم است

می زند شمشیرِ دوراں بر تنت — تا بہ بینی ہست خوں اندر تنت

سینہ را از سنگ زورے ریش کن — امتحانِ استخوانِ خویش کن

حق جہاں را قسمتِ نیکاں شمرد — جلوہ اش با دیدۂ مومن سپرد

کارواں را رہگذار است ایں جہاں نقدِ مومن را عیار است ایں جہاں
گیر او را تا نہ او گیرد ترا
ہمچو مے اندر سبو گیرد ترا
دُلدُلِ اندیشہ ات طوطی پر است آں کہ گامش آسماں پہناور است
احتیاجِ زندگی میراندش بر زمیں گردوں سپر گرداندش
تا ز تسخیرِ قوائے ایں نظام ذوفنونیہائے تو گردد تمام
نائبِ حق در جہاں آدم شود بر عناصر حکمِ او محکم شود
تنگی ات پہنا پذیرد در جہاں (۱) کارِ تو اندام گیرد در جہاں
خویش را بر پشتِ باد اسوار کن یعنی ایں جمازہ را ماہار کن
دست رنگیں کن ز خونِ کوہسار جوئے آبِ گوہر از دریا برآر
صد جہاں در یک فضا پوشیدہ اند مہرہا در ذرہ ہا پوشیدہ اند

(۱) اندام گرفتن کار یعنی آراستہ شدن کار ۱۲

از شعاعش دیدہ کن نادیدہ را وانما اسرارِ نافہمیدہ را
تابش از خورشیدِ عالمتاب گیر برقِ طاق افروز از سیلاب گیر
ثابت و سیارۂ گردوں وطن آں خداوندانِ اقوامِ کہن
ایں ہمہ اے خواجہ آغوشِ تو اند (۱) (۲) پیش خیز و حلقہ در گوشِ تو اند
جستجو را محکم از تدبیر کن انفس و آفاق را تسخیر کن
چشمِ خود بکشا و در اشیا نگر نشہ زیرِ پردۂ صہبا نگر
تا نصیب از حکمتِ اشیا برد ناتواں باج از توانایاں خورد
صورتِ ہستی ز معنی سادہ نیست ایں کہن ساز از نوا افتادہ نیست
برق آہنگ است ہشیارش زنند خویش را چوں زخمہ بر تارش زنند
تو کہ مقصودِ خطابِ انظری پس چرا ایں راہ چوں کوراں بری
قطرۂ کز خود فروزی محرم است بادہ اندر تاک و برگل شبنم است

(۱) آغوش - لونڈی - کنیز ۱۲ - (۲) پیش خیز - خدمتگار ۱۲ -

چوں بدریا در رود گوہر شود | جوہرش تابندہ چوں اختر شود
چوں صبا بر صورتِ گلہا متن | غوطہ اندر معنیِ گلزار زن
آنکہ بر اشیا کمند انداخت است | مرکب از برق و حرارت ساخت است
حرف چوں طائر بہ پرواز آورد (۱) | نغمہ را بے زخمہ از ساز آورد
اے خرت لنگ از رہِ دشوارِ زیست | غافل از ہنگامۂ پیکارِ زیست
ہمرہانت پے بہ منزل بردہ اند | لیلیِ معنی ز محمل بردہ اند
تو بصحرا مثلِ قیس آوارۂ | خستۂ واماندۂ بیچارۂ

علمِ اسما (۲) اعتبارِ آدم است
حکمتِ اشیا حصارِ آدم است

---

(۱) مرزا غالب بہ تغیّرِ الفاظ۔۱۲ - (۲) و علّم آدم الاسماء

در معنیٰ این کہ کمالِ حیاتِ ملیہ این است کہ ملت مثلِ فرد احساسِ خودی پیدا کند و تولید و تکمیلِ این احساس از ضبطِ روایاتِ ملیہ ممکن گردد

کودکے را دیدی اے بالغ نظر | کو بود از معنیِ خود بے خبر
ناشناسِ دور و نزدیک آنچناں | ماہ را خواہد کہ برگیرد عناں
از ہمہ بیگانہ آں مالک پرست | گریہ مست و شیر مست و خواب مست
زیر و بم را گوشِ او درگیر نیست | نغمہ اش جز شورشِ زنجیر نیست
سادہ و دوشیزہ افکارش ہنوز | چوں گہر پاکیزہ گفتارش ہنوز
جستجو سرمایۂ پندارِ او | از چرا چوں کے کجا گفتارِ او

نقش گیرِ این و آن اندیشہ‌اش — غیر جوئی غیر بینی پیشہ‌اش

چشمش از دنبال اگر گیرد کسے — جانِ او آشفتہ می گردد بسے

فکر خامش در ہوائے روزگار — پر کشا مانندِ بازِ نو شکار

در پئے نخچیرہا بگذاردش — باز سوئے خویشتن می آردش

تا ز آتش گیریِ افکارِ او (۱) — گل فشاند زرچکِ پندارِ او

چشمِ گیرائش فتد بر خویشتن — دستکے بر سینہ می گوید کہ "من"

یاد او با خود شناسائش کند — حفظِ ربطِ دوش و فردائش کند

سفتہ ایامش درین تارِ زراند — ہمچو گوہر از پئے یک دیگر اند

گرچہ ہر دم کاہد افزاید گلش — "من ہمانستم کہ بودم" در دلش

این "من" نوزادہ آغازِ حیات

نغمۂ بیداریِ سازِ حیات

(۱) زرچک۔ایک قسم کی آتشبازی جسے ہندی میں پھلجھڑی کہتے ہیں۔۱۲

ملتِ نوزادہ مثلِ طفلک است — طفلکے کو در کنارِ مامک است

طفلکے از خویشتن نا آگہے — گوہرِ آلودۂ خاکِ رہے

بستہ با امروز او فرداش نیست — حلقہ ہائے روز و شب در پاش نیست

چشمِ ہستی را مثالِ مردم است — غیر را بینندہ و از خود گم است

صد گرہ از رشتۂ خود وا کند — تا سرِ تارِ خودی پیدا کند

گرم چون افتد بکارِ روزگار — این شعورِ تازہ گردد پایدار

نقشہا بردارد و اندازد او — سرگذشتِ خویش را می سازد او

فرد چون پیوندِ ایامش گسیخت — شانۂ ادراکِ او دندانہ ریخت

قوم روشن از سوادِ سرگذشت — خود شناس آمد ز یادِ سرگذشت

سرگذشت او گر از یادش رود — باز اندر نیستی گم می شود

نسخۂ بودِ ترا اے ہوشمند — ربطِ ایام آمدہ شیرازہ بند

ربطِ ایام است ما را پیرہن — سوزنش حفظِ روایاتِ کہن

چیست تاریخ اے ز خود بیگانۂ / داستانے قصۂ افسانۂ؟

این ترا از خویشتن آگہ کند / آشنائے کار و مرد رہ کند

روح را سرمایۂ تاب است این / جسمِ ملت را چو اعصاب است این

ہمچو خنجر بر فسانت می زند / باز بر روئے جہانت می زند

وہ چہ سازِ جاں نگار و دلپذیر / نغمہ ہائے رفتہ در تارش اسیر

شعلۂ افسردہ در سوزش نگر / دوش در آغوشِ امروزش نگر

شمعِ او بختِ امم را کوکب است / روشن از وے امشب و ہم دیشب است

چشمِ پُر کارے کہ بیند رفتہ را / پیشِ تو باز آفریند رفتہ را

بادۂ صد سالہ در مینائے او / مستیٔ پارینہ در صہبائے او

صید گیرے کو بدام اندر کشید / طائرے کز بوستانِ ما پرید

ضبط کن تاریخ را پایندہ شو / از نفسہائے رمیدہ زندہ شو

دوش را پیوند با امروز کن / زندگی را مرغِ دست آموز کن

رشتۂ ایام را آور بدست / ورنہ گردی روزکور و شب پرست

سر زند از ماضیٔ تو حالِ تو / خیزد از حالِ تو استقبالِ تو

مشکن ار خواہی حیاتِ لازوال / رشتۂ ماضی ز استقبال و حال

موجِ ادراکِ تسلسل زندگی است

مے کشاں را شورِ قلقل زندگی است

در معنیٔ این کہ بقائے نوع از امومت است و حفظ و احترامِ امومت اصلِ اسلام است

نغمہ خیزد از زخمۂ زن سازِ مرد / از نیازِ او دوبالا نازِ مرد

پوششِ عریانیٔ مرداں زن است (۱) / حسن دلجو عشق را پیراہن است

(۱) ھُنَّ لِبَاسٌ لَّکُمْ (آیہ شریفہ)

عشقِ حق پروردۂ آغوشِ او — این نوا از زخمۂ خاموشِ او

آنکه نازد بر وجودش کائنات — (۱) ذکرِ او فرمود با طیب و صلواة

مسلمی کو را پرستارے شمرد — بہرۂ از حکمتِ قرآں نبرد

نیک اگر بینی امومت رحمت است — زانکہ او را با نبوت نسبت است

شفقتِ او شفقتِ پیغمبر است — سیرتِ اقوام را صورتگر است

از امومت پختہ تر تعمیرِ ما — در خطِ سیمائے او تقدیرِ ما

ہست اگر فرہنگِ تو معنی رسے — حرفِ اُمت نکتہ ہا دارد بسے

گفت آں مقصودِ حرفِ کُن فکاں — زیرِ پائے امہات آمد جناں

ملت از تکریمِ ارحام است و بس — ورنہ کارِ زندگی خام است و بس

از امومت گرم رفتارِ حیات — از امومت کشفِ اسرارِ حیات

از امومت پیچ و تابِ جوئے ما — موج و گرداب و حبابِ جوئے ما

(۱) حدیث مشہور۔ ۱۲

آں رُخِ رستاق زادے جاہلے — (۱)(۲)(۳) پست بالائے سطبرے بدگلے

نا تراشے پرورشں نادادۂ — کم نگاہے کم زبانے سادۂ

دل ز آلامِ امومت کردہ خوں — گردِ چشمش حلقہ ہائے نیلگوں

ملت ار گیرد ز آغوشش بدست — یک مسلمانِ غیور و حق پرست

ہستیِ ما محکم از آلامِ اوست — صبحِ ما عالم فروز از شامِ اوست

واں تہی آغوشِ نازک پیکرے — خانہ پرورد نگاہش محشرے

فکرِ او از تابِ مغرب روشن است — ظاہرش زن باطنِ او نازن است

بندہائے ملتِ بیضا گسیخت — تا ز چشمش عشوہ ہا حل کردہ ریخت

شوخ چشمِ فتنہ زا آزادیش — از حیا نا آشنا آزادیش

علمِ او بارِ امومت بر نتافت — بر سرِ شامش یکے اختر نتافت

این گُل از بستانِ ما نا رُستہ بہ
داغش از دامانِ ملت شُستہ بہ

(۱) [illegible] رخ ظریف دختر [illegible]
(۲) رستاق زادہ [illegible]
(۳) سطبر [illegible]

لالہ گویاں چو انجم بے شمار — بستہ چشم اندر ظلامِ روزگار
پانبردہ از عدم بیروں ہنوز — از سوادِ کیف و کم بیروں ہنوز
مضمر اندر ظلمتِ موجودِ ما — آں تجلّی ہائے نامشہودِ ما
شبنمے بر برگِ گل ننشستۂ — غنچہ ہائے از صبا ناخستۂ
برومد ایں لالہ زارِ ممکنات — از خیابانِ ریاضِ اُمّہات
قوم را سرمایہ اے صاحب نظر — نیست از نقد و قماش و سیم و زر
مالِ او فرزند ہائے تندرست — تر دماغ و سخت کوش و چاق و چست

حافظِ رمزِ اخوّت مادراں
قوّتِ قرآن و ملّت مادراں

در معنیٰ ایں کہ سیّدۃ النساء فاطمۃ الزہرا رضٰ اسوۂ کاملہ ایست برائے نساءِ اسلام

مریمؑ از یک نسبتِ عیسیٰؑ عزیز — از سہ نسبت حضرتِ زہرا عزیز
نورِ چشمِ رحمۃ للعالمینؐ — آں امامِ اوّلین و آخرین
آں کہ جاں در پیکرِ گیتی دمید — روزگارِ تازہ آئیں آفرید
بانوئے آں تاجدارِ ھل اتیٰ — مرتضیٰ مشکل کشا شیرِ خدا
پادشاہ و کلبۂ ایوانِ او — یک حسام و یک زرہ سامانِ او
مادرِ آں مرکزِ پرکارِ عشق — مادرِ آں کارواں سالارِ عشق
آں یکے شمعِ شبستانِ حرم — حافظِ جمعیّتِ خیر الامم
تا نشیند آتشِ پیکار و کیں — پشتِ پا زد بر سرِ تاج و نگیں

وان دگر مولائے ابرارِ جہاں — قوّتِ بازوئے احرارِ جہاں
در نوائے زندگی سوز از حسینؓ — اہلِ حق حریّت آموز از حسینؓ
سیرتِ فرزندہا از اُمّہات — جوہرِ صدق و صفا از اُمّہات
مزرعِ تسلیم را حاصل بتولؓ — مادراں را اسوۂ کامل بتولؓ
بہرِ محتاجے دلش آنگونہ سوخت — با یہودے چادرِ خود را فروخت
نوری و ہم آتشی فرمانبرش — گم رضایش در رضائے شوہرش
آں ادب پروردۂ صبر و رضا — آسیا گردان و لب قرآں سرا
گریہ ہائے او ز بالیں بے نیاز — گوہر افشاندے بدامانِ نماز
اشکِ او برچید جبریل از زمیں — ہمچو شبنم ریخت بر عرشِ بریں
رشتۂ آئینِ حق زنجیرِ پاست — پاسِ فرمانِ جنابِ مصطفےٰ است
ورنہ گردِ تربتش گردیدمے
سجدہ ہا بر خاکِ او پاشیدمے

خطاب بہ مخدّراتِ اسلام

اے ردایت پردۂ ناموسِ ما (۱) — تابِ تو سرمایۂ فانوسِ ما
طینتِ پاکِ تو ما را رحمت است — قوّتِ دین و اساسِ ملت است
کودکِ ما چوں لب از شیرِ تو شست — لا الٰہ آموختی او را نخست
می تراشد مہرِ تو اطوارِ ما — فکرِ ما گفتارِ ما کردارِ ما
برقِ ما کو در سحابت آرمید — بر جبل رخشید و در صحرا تپید
اے امینِ نعمتِ آئینِ حق — در نفسہائے تو سوزِ دینِ حق
دورِ حاضر تر فروش و پُر فن است — کاروانش نقدِ دیں را رہزن است
کور و یزداں ناشناس ادراکِ او — ناکساں زنجیریِ پیچاکِ او
چشمِ او بیباک و ناپرواستے — پنجۂ مژگانِ او گیراستے

(۱) ردا۔ چادر ۱۲

صید او آزاد خواند خویش را | کشتهٔ او زنده داند خویش را

آب بندِ نخلِ جمعیت توئی | حافظِ سرمایهٔ ملت توئی

از سرِ سود و زیاں سودا مزن | گام جز بر جادهٔ آبا مزن

ہوشیار از دستبردِ روزگار | گیر فرزندانِ خود را در کنار

ایں چمن زاداں کہ پر نکشادہ اند | ز آشیانِ خویش دور افتادہ اند

فطرتِ تو جذبہ ہا دارد بلند | (۱) چشمِ ہوش از اسوهٔ زہرا (رض) مبند

تا حسینے شاخِ تو بار آورد

موسمِ پیشیں بگلزار آورد

---

(۱) اسوه - نمونہ

خلاصہ مطالبِ مثنوی

در تفسیرِ سورهٔ اخلاص

قُلْ ھُوَ اللّٰہُ اَحَدْ

من شبے صدیق (رض) را دیدم بخواب | گل ز خاکِ راہِ او چیدم بخواب

آں آمنَ النّاس بر مولائے ما (۱) | آں کلیمِ اوّلِ سینائے ما

ہمتِ او کشتِ ملت را چو ابر | ثانیٔ اسلام و غار و بدر و قبر

گفتمش اے خاصهٔ خاصانِ عشق | عشقِ تو سرِ مطلعِ دیوانِ عشق

(۱) اَمَنَّ النَّاسِ عَلَیَّ فِی صُحْبَتِهٖ وَمَالِهٖ اَبُوبَکْرٍ (حدیث)

پختہ از دستت اساسِ کارِ ما — چارۂ فرما پئے آزارِ ما

گفت تا کے در ہوس گردی اسیر — آب و تاب از سورۂ اخلاص گیر

اینکہ در صد سینہ پیچد یک نفس — سرّے از اسرارِ توحید است و بس

رنگِ او برکن مثالِ او شوی — در جہاں عکسِ جمالِ او شوی

آنکہ نامِ تو مسلماں کردہ است — از دوئی سوئے یکی آوردہ است

خویشتن را ترک و افغاں خواندۂ — وائے بر تو آنچہ بودی ماندۂ

وارہاں نامیدہ را از نامہا — ساز با خُم در گذر از جامہا

اے کہ تو رسوائے نام افتادۂ — از درختِ خویش خام افتادۂ

با یکی ساز از دوئی بردار رخت — وحدتِ خود را مگرداں لخت لخت

اے پرستارِ یکی گر تو توئی — تا کجا باشی سبق خوانِ دوئی

تو درِ خود را بخود پوشیدۂ (۱) — در دل آور آنچہ بر لب چیدۂ

(۱) پوشیدن بمعنی بستن ۔۱۲

صد ملل از ملتے انگیختی — بر حصارِ خود شبیخوں ریختی

یک شو و توحید را مشہود کن — غائبش را از عمل موجود کن

لذّتِ ایماں فزاید در عمل

مردہ آں ایماں کہ ناید در عمل

اَللّٰہُ الصَّمَدُ

گر باللہ الصمد دل بستۂ — از حدِ اسباب بیروں جستۂ

بندۂ حق بندۂ اسباب نیست — زندگانی گردشِ دولاب نیست

مسلم استی بے نیاز از غیر شو — اہلِ عالم را سراپا خیر شو

پیشِ منعم شکوۂ گردوں مکن — دستِ خویش از آستیں بیروں مکن

چوں علیؓ در ساز با نانِ شعیر — گردنِ مرحب شکن خیبر بگیر

منّت از اہلِ کرم بُردن چرا — نشترِ لا و نعم خوردن چرا

رزقِ خود را از کفِ دوناں مگیر — یوسف استی خویش را ارزاں مگیر
گرچہ باشی مور وہم بے بال و پر — حاجتے پیشِ سلیمانے مبر
راہ دشوار است ساماں کم بگیر — در جہاں آزاد زی آزاد میر
سبحۂ اَقلِل مِنَ الدُّنیا شمار (۱) — از تَعِش حُرّاً شوی سرمایہ دار
تا توانی کیمیا شو گِل مشو — در جہاں منعم شو و سائل مشو
اے شناسائے مقامِ بوعلیؒ — جرعۂ آرم ز جامِ بوعلیؒ
پشتِ پا زن تختِ کیکاؤس را — سر بدہ از کف مدہ ناموس را

خود بخود گردد درِ میخانہ باز
بر تہی پیمانگانِ بے نیاز

قایدِ اسلامیاں ہاروں رشید — آنکہ نقفور (۲) آبِ تیغِ او چشید

(۱) اَقلل مِنَ الدنیا تعش حرّاً (قولِ فاروقؓ)

(۲) نقفور۔ رومی پادشاہ جس کو ہارون نے متعدد بار شکست دی۔

گفت مالکؒ را کہ اے مولائے قوم — روشن از خاکِ درت سیمائے قوم
اے نوا پرداز گلزارِ حدیث — از تو خواہم درسِ اسرارِ حدیث
لعل تا کے پردہ بند اندر زمین — خیز و در دارالخلافت خیمہ زن
اے خوشا تابانیِ روزِ عراق — اے خوشا حسنِ نظر سوزِ عراق
می چکد آبِ خضر از تاکِ او — مرہمِ زخمِ مسیحا خاکِ او
گفت مالکؒ مصطفیٰ را چاکرم — نیست جز سودائے او اندر سرم
من کہ باشم بستۂ فتراکِ او — بر نخیزم از حریمِ پاکِ او
زندہ از تقبیلِ خاکِ یثربم — خوشتر از روزِ عراق آمد شبم
عشق می گوید کہ فرمانم پذیر — پادشاہاں را بخدمت ہم مگیر
تو ہمی خواہی مرا آقا شوی — بندۂ آزاد را مولا شوی
بہرِ تعلیمِ تو آیم بر درت — خادمِ ملت نگردد چاکرت
بہرۂ خواہی اگر از علمِ دیں — در میانِ حلقۂ درسم نشیں

بے نیازی نازہا دارد بسے

نازِ او اندازہا دارد بسے

بے نیازی رنگِ حق پوشیدن است — رنگِ غیر از پیرہن شوئیدن است
علمِ غیر آموختی اندوختی — روئے خویش از غازہ اش افروختی
ارجمندی از شعارش می بری — من ندانم تو توئی یا دیگری
از نسیمش خاکِ تو خاموش گشت — وز گل و ریحاں تہی آغوش گشت
کشتِ خود از دستِ خود ویراں مکن — از سحابش گدیۂ باراں مکن
عقلِ تو زنجیریِ افکارِ غیر — در گلوئے تو نفس از تارِ غیر
بر زبانت گفتگوہا مستعار — در دلِ تو آرزوہا مستعار
قمریانت را نواہا خواستہ — سروہایت را قباہا خواستہ
بادہ می گیری بجام از دیگراں — جام ہم گیری بوام از دیگراں
آں نگاہش سِرِّ مَازَاغَ الْبَصَر — سوئے قومِ خویش باز آید اگر

(۱) مازاغ البصر وما طغیٰ (آنحضرتؐ)

می شناسد شمعِ او پروانہ را — نیک و اند خویش و ہم بیگانہ را

"لَسْتَ مِنِّیْ" گویدت مولائے ما

وائے ما اے وائے ما اے وائے ما

زندگانی مثلِ انجم تا کجا — ہستیِ خود در سحر گم تا کجا
ریوے از صبحِ دروغے خوردہ — رخت از پہنائے گردوں بردہ
آفتاب استی یکے در خود نگر — از نجومِ دیگراں تابے مخر
بر دلِ خود نقشِ غیر انداختی — خاک بُردی کیمیا درباختی
تا کجا رخشی ز تابِ دیگراں — سر سبک ساز از شرابِ دیگراں
تا کجا طوفِ چراغِ محفلے — ز آتشِ خود سوز اگر داری دلے
چوں نظر در پردہ ہائے خویش باش — می پرد اما بجائے خویش باش
در جہاں مثلِ حباب اے ہوشمند — راہِ خلوت خانہ بر اغیار بند

(۱) لَسْتَ مِنِّی - یعنی تو میری قوم سے نہیں ہے ۱۲ (۲) ریو - فریب ۱۲

فرو فرد آمد کہ خود را واشناخت   قوم قوم آمد کہ جز با خود نساخت

از پیامِ مصطفیٰ آگاہ شو
فارغ از اربابِ دون اللہ شو

لم یلد و لم یولد

قومِ تو از رنگ و خوں بالاتر است   قیمتِ یک اسودش صد احمر است
قطرۂ آبِ وضوئے قنبرے   در بہا برتر ز خونِ قیصرے
فارغ از باب و ام و اعمام باش   (۱) ہمچو سلماں زادۂ اسلام باش
نکتہ اے ہمدمِ فرزانہ بیں   (۲) شہد را در خانہ ہائے لانہ بیں
قطرۂ از لالۂ حمراستے   قطرۂ از نرگسِ شہلاستے
ایں نمی گوید کہ من از عبہرم   (۳) آں نمی گوید من از نیلوفرم

(۱) سلمان فارسی رضہ سے لوگوں نے ان کا شجرۂ نسب دریافت کیا۔ انہوں نے جواب دیا۔ "سلمان ابن اسلام"۔ ۱۲ (۲) لانہ۔ شہد کا چھتہ ۱۲ (۳) عبہر۔ نرگس۔ ۱۲

ملتِ ما شانِ ابراہیمی است   (۱) شہدِ ما ایمانِ ابراہیمی است
گر نسب را جزوِ ملت کردۂ   رخنہ در کارِ اخوت کردۂ

در زمینِ ما نگیرد ریشہ ات
ہست نامسلم ہنوز اندیشہ ات

ابنِ مسعودؓ آں چراغ افروزِ عشق   جسم و جانِ او سراپا سوزِ عشق
سوخت از مرگِ برادر سینہ اش   آب گردید از گداز آئینہ اش
گریہ ہائے خویش را پایاں ندید   در غمش چوں مادراں شیون کشید
"اے دریغا آں سبق خوانِ نیاز   یارِ من اندر دبستانِ نیاز"
"آہ آں سروِ سہی بالائے من   در رہِ عشقِ نبی ہمپائے من"

حیف او محرومِ دربارِ نبیؐ
چشمِ من روشن ز دیدارِ نبیؐ"

(۱) شان۔ شہد کا چھتہ ۱۲

نیست از روم و عرب پیوندِ ما — نیست پابندِ نسب پیوندِ ما

دل بہ محبوبِ حجازی بستہ ایم — زیں جہت با یک دگر پیوستہ ایم

رشتہٴ ما یک تولّایش بس است — چشمِ ما را کیفِ صہبایش بس است

مستیٔ او تا بخونِ ما دوید — کہنہ را آتش زد و نو آفرید

عشقِ او سرمایہٴ جمعیت است — ہمچو خوں اندر عروقِ ملّت است

عشق در جان و نسب در پیکر است — رشتہٴ عشق از نسب محکم تر است

عشق ورزی از نسب باید گذشت — ہم ز ایران و عرب باید گذشت

امتِ او مثلِ او نورِ حق است — ہستیٔ ما از وجودش مشتق است

"نورِ حق را کس نجوید زاد و بود (مولانا رومؒ) — خلعتِ حق را چہ حاجت تار و پود"

ہر کہ پا در بندِ اقلیم و جد است
بے خبر از لَم یَلِد لَم یُولَد است

وَلَمْ یَکُنْ لَّہٗ کُفُواً اَحَدٌ

مسلمِ چشم از جہاں بربستہ چیست؟ — فطرتِ این دل بحق پیوستہ چیست؟

لالہٴ کو بر سرِ کوہے دمید — گوشہٴ دامانِ گلچینے ندید

آتشِ او شعلہ گیرد بر بر — از نفس ہائے نخستینِ سحر

آسماں ز آغوشِ خود نگذاردش — کوکبِ وا ماندہٴ پندارَدش

بوسہ دادش اوّل شعاعِ آفتاب
شبنم از چشمش بشوید گردِ خواب

رشتہٴ با لم یکن باید قوی — تا تو در اقوامِ بے ہمتا شوی

آنکہ ذاتش واحد است و لاشریک — بندہ اش ہم در نسازد با شریک

مومنِ بالائے ہر بالا ترے — غیرتِ او بر نتابد ہمسرے

خرقۂ لَا تَحْزَنُوْا اندر برش (۱) — اَنتُمُ الْاَعْلَوْن تاجے بر سرش

(۱) لَا تَحزنوا وَلَا تَھِنُوا اَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ الخ (آیہ شریفہ)

می کشد بارِ دو عالم دوشِ او　　بحر و بر پروردهٔ آغوشِ او
بر غوِ تندر مدام افگنده گوش (۱)　　برق اگر ریزد همی گیرد بدوش
پیشِ باطل تیغ و پیشِ حق سپر　　امر و نهی او عیارِ خیر و شر
در گره صد شعله دارد اخگرش　　زندگی گیرد کمال از جوهرش
در فضائے ایں جہانِ ہائے و ہو　　نغمہ پیدا نیست جز تکبیرِ او
عفو و عدل و بذل و احسانش عظیم　　ہم بقہر اندر مزاجِ او کریم
سازِ او در بزم ہا خاطر نواز　　سوزِ او در رزم ہا آہن گداز
در گلستاں با عنادل ہم صفیر　　در بیاباں جرّہ بازِ صید گیر
زیرِ گردوں می نیاساید دلش　　بر فلک گیرد قرار آب و گلش
طائرش منقار بر اختر زند　　آنسوئے ایں کہنہ چنبر پر زند
تو بہ پروازے پرے نکشودۂ　　کرمکستی زیرِ خاک آسودۂ

(۱) غوِ تندر ـ بجلی کی کڑک ۱۲

خوار از مہجوریِ قرآں شدی　　شکوہ سنجِ گردشِ دوراں شدی
اے چو شبنم بر زمیں افتندۂ　　در بغل داری کتابِ زندۂ

تا کجا در خاک می گیری وطن
رخت بردار و سرِ گردوں فگن

عرضِ حالِ مصنّف بحضورِ رحمۃٌ للعالمین

اے ظہورِ تو شبابِ زندگی　　جلوہ ات تعبیرِ خوابِ زندگی
اے زمیں از بارگاہت ارجمند　　آسماں از بوسۂ بامت بلند
شش جہت روشن ز تابِ روئے تو　　ترک و تاجیک و عرب ہندوئے تو
از تو بالا پایۂ ایں کائنات　　فقرِ تو سرمایۂ ایں کائنات
در جہاں شمعِ حیات افروختی　　بندگاں را خواجگی آموختی

بے تو از نابودمندیہا خجل ‌ ‌ ‌ پیکرانِ ایں سرائے آب و گل

تا دمِ تو آتشے از گل کشود ‌ ‌ ‌ تودہ ہائے خاک را آدم نمود

ذرّہ دامن گیرِ مہر و ماہ شد ‌ ‌ ‌ یعنی از نیروئے خویش آگاہ شد

تا مرا افتاد بر رویت نظر ‌ ‌ ‌ از اب و امّ گشتۂ محبوب تر

عشق در من آتشے افروخت است ‌ ‌ ‌ فرصتش بادا کہ جانم سوخت است

نالۂ مانندِ نَے سامانِ من ‌ ‌ ‌ آں چراغِ خانۂ ویرانِ من

از غمِ پنہاں نگفتن مشکل است ‌ ‌ ‌ بادہ در مینا نہفتن مشکل است

مسلم از سرِّ نبیؐ بیگانہ شد ‌ ‌ ‌ باز ایں بیت الحرم بتخانہ شد

از منات و لات و عزّائے و ہبل ‌ ‌ ‌ ہر یکے دارد بُتے اندر بغل

شیخِ ما از برہمن کافر تر است ‌ ‌ ‌ زانکہ او را سومنات اندر سر است

رختِ ہستی از عرب برچیدۂ ‌ ‌ ‌ در خمستانِ عجم خوابیدۂ

شل ز برفابِ عجم اعضائے او ‌ ‌ ‌ سرد تر از اشکِ او صہبائے او

ہمچو کافر از اجل ترسندۂ ‌ ‌ ‌ سینہ اش فارغ ز قلبِ زندۂ

نعشش از پیشِ طبیباں بردہ ام ‌ ‌ ‌ در حضورِ مصطفیٰؐ آوردہ ام

مردہ بود از آبِ حیواں گفتمش ‌ ‌ ‌ سرّے از اسرارِ قرآں گفتمش

داستانے گفتم از یارانِ نجد ‌ ‌ ‌ نکہتے آوردم از بستانِ نجد

محفل از شمعِ نوا افروختم ‌ ‌ ‌ قوم را رمزِ حیات آموختم

گفت بر ما بندد افسونِ فرنگ (۱) ‌ ‌ ‌ ہست غوغایش ز قانونِ فرنگ

اے بصیری را ردا بخشندۂ (۲) ‌ ‌ ‌ بربطِ سلمیٰ مرا بخشندۂ

ذوقِ حق دہ ایں خطا اندیش را ‌ ‌ ‌ اینکہ نشناسد متاعِ خویش را

گر دلم آئینۂ بے جوہر است ‌ ‌ ‌ ور بحرفم غیرِ قرآں مضمر است

اے فروغت صبحِ اعصار و دہور ‌ ‌ ‌ چشمِ تو بینندۂ ما فی الصدور

(۱) قانون۔ ایک قسم کا ساز۔ ۱۲ ۔ (۲) بصیری مصنف قصیدہ بُردہ جس نے عالمِ رؤیا میں نبی کریمؐ کو اپنا مشہور قصیدہ (امن تذکر جیرانٍ بذی سلم الخ) سنایا۔ حضورؐ نے اس کے صلے میں خوش نصیب بصیری کو اپنی چادر مطہر عطا فرمائی ۔ ۱۲

پردهٔ ناموسِ فکرم چاک کن
این خیاباں را ز خارم پاک کن

تنگ کن رختِ حیات اندر برم
اہلِ ملت را نگہدار از شرم

سبز کشتِ نابسامانم مکن
بہرہ گیر از ابرِ نیسانم مکن

خشک گرداں بادہ در انگورِ من
زہر ریز اندر مئے کافورِ من

روزِ محشر خوار و رسوا کن مرا
بے نصیب از بوسۂ پا کن مرا

گر دُرِ اسرارِ قرآں سفتہ ام
با مسلماناں اگر حق گفتہ ام

ایکہ از احسانِ تو ناکس کس است
یک دعایت مزدِ گفتارم بس است

عرض کن پیشِ خدائے عزوجل
عشقِ من گردد ہم آغوشِ عمل

دولتِ جانِ حزیں بخشیدۂ
بہرۂ از علمِ دیں بخشیدۂ

در عمل پایندہ تر گرداں مرا
آبِ نیسانم گہر گرداں مرا

رخصتِ جاں تا در جہاں آوردہ ام
آرزوئے دیگرے پروردہ ام

ہمچو دل در سینہ ام آسودہ است
محرم از صبحِ حیاتم بودہ است

از پدر تا نامِ تو آموختم
آتشِ این آرزو افروختم

تا فلک دیرینہ تر سازد مرا
در قمارِ زندگی بازد مرا

آرزوئے من جواں تر می شود
این کہن صہبا گراں تر می شود

این تمنا زیرِ خاکم گوہر است
در شبم تابِ ہمیں یک اختر است

مدتے با لالہ رویاں ساختم
عشق با مرغولہ مویاں باختم

بادہ ہا با ماہ سیمایاں زدم
بر چراغِ عافیت داماں زدم

برقہا رقصید گردِ حاصلم
رہزناں بردند کالائے دلم

این شراب از شیشۂ جانم نہ ریخت
این زرِ سارا (۱) ز دامانم نہ ریخت

عقلِ آذر پیشہ ام زنار بست
نقشِ او در کشورِ جانم نشست

سالہا بودم گرفتارِ شکے
از دماغِ خشکِ من لاینفکے

(۱) سارا۔ خالص ۱۲۔

حرفے از علم الیقیں نا خواندۂ — در گمان آبادِ حکمت ماندۂ
ظلمتم از تابِ حق بیگانہ بود — شامم از نورِ شفق بیگانہ بود
این تمنا در دلم خوابیدہ ماند — در صدف مثلِ گہر پوشیدہ ماند
آخر از پیمانۂ چشمم چکید — در ضمیرِ من نواہا آفرید
اے ز یادِ غیرِ تو جانم تہی — بر لبش آرم اگر فرماں دہی
زندگی را از عمل ساماں نبود — پس مرا این آرزو شایاں نبود
شرم از اظہارِ او آید مرا — شفقتِ تو جرأت افزاید مرا
ہست شانِ رحمتت گیتی نواز — آرزو دارم کہ میرم در حجاز
مسلمے از ما سوا بیگانۂ — تا کجا زناریِ بتخانۂ
حیف چوں او را سر آید روزگار — پیکرش را دیر گیرد در کنار
از درت خیزد اگر اجزائے من — وائے امروزم خوشا فردائے من
فرخا شہرے کہ تو بودی در آں — اے خنک خاکے کہ آسودی در آں

"مسکنِ یار است و شہرِ شاہِ من — پیشِ عاشق این بود حب الوطن"
کوکبم را دیدۂ بیدار بخش — مرقدے در سایۂ دیوار بخش
تا بیاساید دلِ بیتابِ من — بستگی پیدا کند سیمابِ من
با فلک گویم کہ آرامم نگر
دیدۂ آغازم انجامم نگر

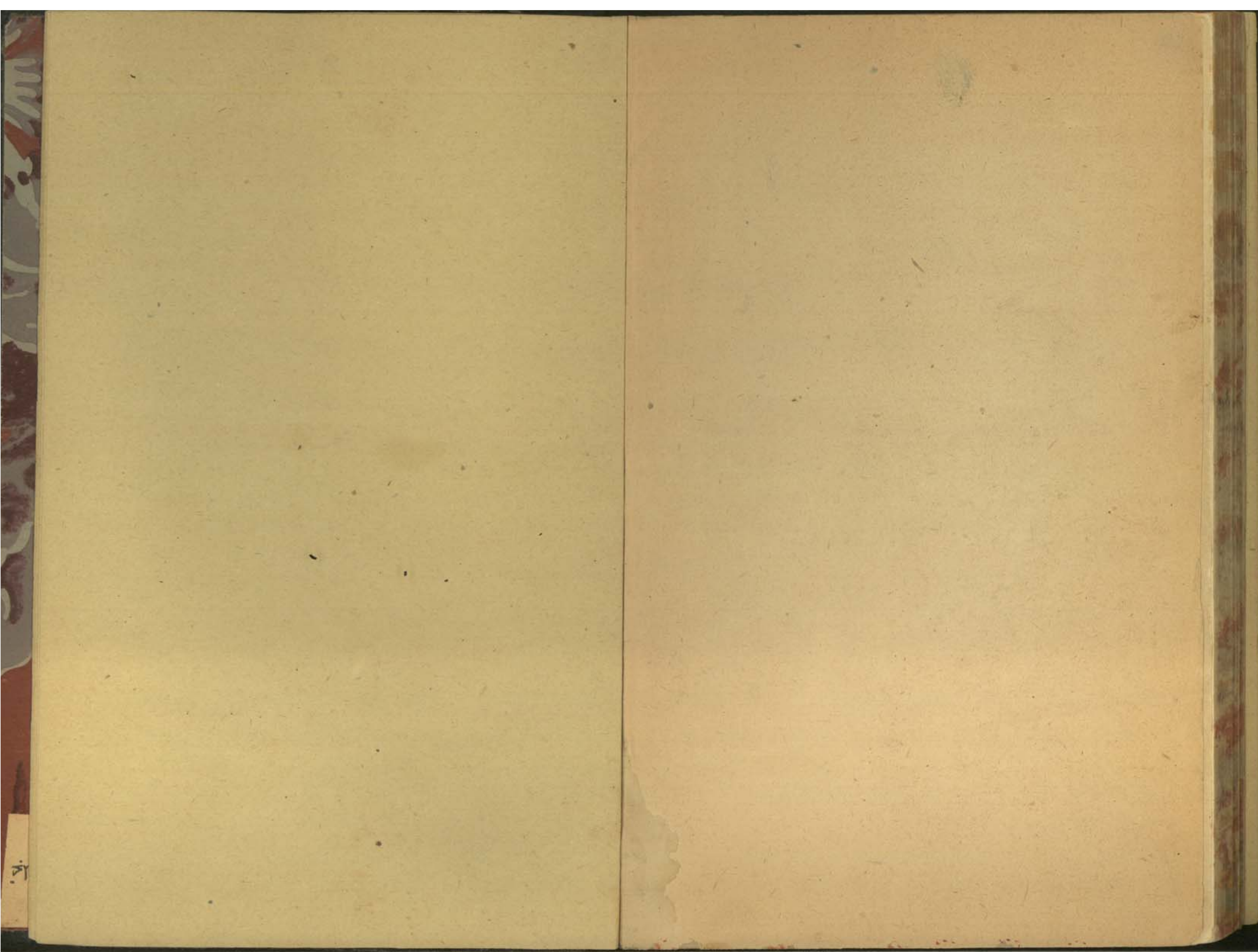
کتبہٗ
عبد المجید خوشنویس لوہاری منڈی لاہور

در مطبع کریمی واقع لاہور
باہتمام میر امیر بخش طبع گردید

کتاب ہذا ملنے کا پتہ

شیخ مبارک علی تاجر کتب

اندرون لوہاری دروازہ لاہور

کربلا صحن الشریف
تجلید الکتب والدفاتر علی طرز الحدیث
عباس اصفهانی